

1719_{hug.}

1030

for

1069

ՆՈՐ ԴԱՍԱԳԻՐՔ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Ա. Ա. ՍՈՒՐԵՆԵԱՆ

542 Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

5171

ՅՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՏԵՏԵԵԱՆ

Ա. ՊՈԼԻՍ

ԴՐԱՏՈՒՆ Ս. Դ. ԵՒ ԵԱԶՄԱՋԱՆՆ

ԵԻՒ-ՃԱՏԻ ԺՈՂՈՎ ԶԻՒԿԵԼԵՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԻ-Ց

1876

№60

ԱՅԴ

Ներկայ համաժողովը դասագիրքը, երկրորդ տպագրության առթիւ, ամբողջապէս վերաքննուած եւ ծանամակիւ յառաջդիմական պահանջմանց համեմատ կարեւոր փոփոխութիւններ ընդունած է, փոփոխութիւններ՝ որ յարմարագոյն եւս կ'ընեն զինքը, հայ մանկանց ուսուցանելու իրենց նախնեաց՝ որչափ կարելի է՝ հշմարիտ կեանքը, եւ սիրել տալու իրենց՝ մատուց հասակէն սկսեալ՝ Հայկա՝

Ըստ խնդրանաց բազմաց, արժան համարուեցաւ խրաքանջիւր համարի վրայ հարցումներ դնել:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԻՏԱԼԻՑ

— Հայոց ազգին պատմութիւնը քանի մասերու կը բաժնուի :

1. Հայոց ազգին պատմութիւնը վեց զխաւ-
ւոր մասերու կը բաժնուի, որք են.

Մասն առաջին. Հայկազանց իշխանութիւն :

Մասն երկրորդ. Երզնկանեաց իշխանութիւն :

Մասն երրորդ. Մարտպանաց և Ռոմիկանաց
իշխանութիւն :

Մասն չորրորդ. Քաղբաստանեաց իշխանու-
թիւն :

Մասն հինգերորդ. Ուրբմեանց իշխանութիւն :

Մասն վեցերորդ. Անիշխանութիւն :

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

— Հայկազանց իշխանութիւնը երբ սկսաւ և երբ վերջացաւ :

2. Հայկազանց իշխանութիւնն Հայկ անու-
նով մարդէ մը սկսաւ՝ Քրիստոսէ 2130 տա-

րի յառաջ. և 1800 տարիի չափ դիմանալէ ետք՝
վերջացաւ Հայոց Ալահէ թագաւորին օրովը:
Հայկայ անունով մեր ազգը Հայ կը կոչուի:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՐՀԱԿՈՒՆԵԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

— Արշակունեաց իշխանութիւնը երբ սկսաւ և երբ վերջացաւ:
3. Արշակունեաց իշխանութիւնը Աղարշակ
անունով թագաւորէն սկսաւ. Քրիստոսէ 130
տարի առաջ. և 580 տարի դիմանալէ ետք՝
վերջացաւ Երտաշէս Գ. թագաւորին օրովը:
Աղարշակ հայ չէր, այլ Պարթև ըսուած ազ-
դէն էր, և Հայոց թագաւոր եղաւ:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԱՐԶՊԱՆԱՅ ԵՒ ՈՍՏԻԿԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

— Մարզպանաց և Ոստիկանաց իշխանութիւնն երբ սկսաւ և
երբ վերջացաւ:

4. Մարզպանաց իշխանութիւնը Ահիմիհր-
շապուհ անունով իշխանէն սկսաւ. Քրիստոսէ

434 տարի ետքը. և 450 տարիի չափ Մարզ-
պաններ, յետոյ Ոստիկաններ կառավարեցին զՀա-
յաստան. այս իշխաններուն վերջինն եղաւ Աշոտ
իշխանը. Քրիստոսէ 859 տարի ետքը:

Ահիմիհրշապուհ Հայ չէր, այլ Պարսիկ ը-
սուած ցեղէն էր:

ՄԱՍՆ ԶՈՐԲՈՐԴ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

— Բագրատունեաց իշխանութիւնն երբ սկսաւ և երբ վեր-
ջացաւ:

5. Բագրատունեաց իշխանութիւնը Աշոտ ա-
նունով թագաւորէն սկսաւ. Քրիստոսէ 885
տարի ետքը, և 160 տարի դիմանալէ ետք՝ վեր-
ջացաւ Գագիկ Արկրորդ թագաւորին օրովը:

Աշոտ թագաւորը Հայոց Բագրատունի ը-
սուած ցեղէն էր:

ՄԱՍՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՌԱԻԲԻՆԵԼՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

— Պարբինեանց իշխանութիւնն երբ սկսաւ և երբ վերջացաւ :

6. Ուրբինեանց իշխանութիւնը Ուրբէն աւանտով իշխանէն սկսաւ՝ Բրիստոսէ 1080 տարի ետքը. և 295 տարի զիմանալէ ետք, վերջացաւ 1 ևսն Սեցերորդ Թագաւորին օրովը :
 Ուրբէն Իսաղրատունի ցեղէն էր :

ՄԱՍՆ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

— Անիշխանութեան ժամանակն որն է :

7. Բրիստոսի 1375 թուականէն մինչև այսօր, 501 տարի է, որ Հայերը իրենց իշխանութիւնը կորուսած են, և իրենց Հայաստան երկրը երեք Տիրապետներու ձեռքն է :

Այս Տիրապետներն են, Տաճկաց Սուլթանը, Ռուսաց Ապարը և Պարսից Շահը :

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԻՍԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ

Հայկազանց իշխանութիւնը երեք զկաւար ժամանակներու կը բաժնուի :

Այս ժամանակները կը կոչուին.

Ա. Տանուտիրական Նահապետութիւն :

Բ. Օխուորական Նահապետութիւն :

Գ. Թագաւորութիւն :

Ա

ՏԱՆՈՒՏԻՐԱԿԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅԿ 80 տարի

Բրիստոսէ առաջ 2130—2030

— Ո՛ր է մեր Հայրենիքն և ո՞վ է մեր Նախահայրը :

1. Հայաստան մեր Հայրենիքն է, և մեր Նախահայրն եղաւ Հայկ :

— Հայկ քանի՜ հազի ուներ հետը :

2. Հայկ շատ զաւակներ, թոռներ և ծառայներ ուներ՝ որք երեք հարիւրէն աւելի էին :

— Հայկ որսն դէմ պատերազմ ըրաւ և ինչո՞ւ համար:

3. Հայկ պատերազմ ըրաւ Ռէլ անունով բռնաւոր մարդու մը դէմ, որովհետեւ Ռէլ կուգէր որ Հայկ իրեն հնազանդի և Աստուծոյ պէս երկրպագութիւն ընէ իրեն:

— Ռէլ ինչ պատգամ ղրկեց Հայկայ:

4. Ռէլ պատգամ ղրկեց Հայկայ՝ և ըսաւ. «Նկուր, հնազանդէ ինձ, ապա թէ ո՞չ ղքեղ և քու զաւակներդ կը մեռցնեն»:

— Հայկ ինչո՞ւ չհնազանդեցաւ Ռէլայ:

5. Հայկ ազատասէր էր և չուզեց Ռէլայ հնազանդիլ. իր քիչոր մարդիկը ժողովեց ու պատրաստուեցաւ Ռէլայ դէմ կռուիլ, և գնաց Աննայ ծովուն քով:

— Ռէլ ինչ եղաւ:

6. Ռէլ երկաթէ զրահներ հագած՝ շատ զօրքով Հայկայ վրայ եկաւ ու պատերազմեցաւ. բայց Հայկ քաջութեամբ յաղթեց անոր զօրացն՝ և նետով կուրծքէն զարկաւ սպաննեց ղՌէլ:

— Ռէլայ մեռնելէն յետոյ Հայկ ինչ ըրաւ:

7. Հայկ իր ազատութեան թշնամին աշխարհէն վերջընեւուն համար շնորհակալ եղաւ Աստուծոյ, և ուրախ սրտով տունը դարձաւ. և կըսուի թէ 400 տարի ապրելէ ետք մեռաւ:

ՀԱՅԿԱՅ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ 225 տարի

թ. Վ. 2050—1825

— Հայկայ որո՞նք յաջորդեցին:

8. Հայկայ յաջորդներն եղան որդւոց որդի՝ Արմենակ 66 տարի. Արամայիս 40 տ. Ամասիա 36 տ. Պեղամ 50 տ. Հարմա 33 տ:

— Հայկ և իր յաջորդներն ինչպէս կառավարեցին զՀայաստան:

9. Հայկ և իր յաջորդներն հայրաբար և խաղաղութեամբ կառավարեցին մեր ազգը, և Հայաստանի մէջ քաղաքներ ու զիւղեր շինեցին: Ասոնք չուզեցին ժողովրդեան վրայ իշխել, և ժողովուրդէն զօրք չառին. այս պատճառաւ Տանոս-պիլական Նահապետ կոչուեցան:

Բ

ՋԻՆՅՈՒՈՐԱԿԱՆ ՆԱՀԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՅ

ԱՐԱՄ 58 տարի

թ. Վ. 1825—1767

— Արամ ո՞վ և ինչպէս մէկն էր:

10. Հարմայի մեռնելէն ետք տեղը յաջորդեց իր որդին Արամ:

Այս նահապետը քաջ և հայրենասէր մարդ մ'էր:

— Արամայ ատեն որմ'նք Հայաստան արշաւած էին:

11. Արամայ ժամանակ Քաբէլացիք՝ Մաքք և Կապադովկացիք Հայաստան արշաւած էին:

— Արամ ինչու զենուորական նահապետ կոչուեցաւ:

12. Արամ՝ այս թշնամեաց զէմ պատերազմելու համար, Հայոց կտրիճները ժողովեց ու զինուոր ըրաւ. այս պատճառաւ զինուորական Կահառէքս կոչուեցաւ:

— Ի՞նչ ըրաւ Արամ իւր թշնամեաց:

13. Արամ Հայոց 50,000 կտրիճ զօրքելովը Հայաստանի թշնամեաց վրայ վազեց, զանոնք բոլորովին դուրս վռնտեց և անոնց իշխանները սարսափեցուց:

— Արամ Կապադովկացեաց ի՞նչ ըրաւ:

14. Արամ Կապադովկացեաց երկրին տիրեց, և բռնի հրամայեց որ այն տեղի մարդիկն իրենց մայրական լեզուն ձգեն և հայերէն խօսին:

— Ո՞վ էր Նինոս և ի՞նչ ըրաւ Արամայ:

15. Արամ բարեկամ եղաւ Ատրեստանցւոյ Նինոս թագաւորին հետ. որովհետեւ Նինոս մարդարիտով զարդարուած թագ մը ընծայ զրկեց Արամայ, և զինքը Մեծ Իշխան անուանեց:

— Արամ որչափ իշխեց. և մեր ինչու Արմէն կամ Էրմէնի կը կոչուենք:

16. Արամ 58 տարի իշխանութիւն ըրաւ ու մեռաւ: Արամայ անունով օտար ազգերն զմեզ Արմէն կամ Էրմէնի կը կոչեն:

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ 26 տարի, եւ

ԿԱՐԳՈՍ 18 տարի:

Բ. Ա. 1767—1723

— Արամայ ո՞վ յաջորդեց:

17. Արամայ յաջորդեց իր որդին Արայ. այս իշխանը շատ զեղեցիկ ըլլալուն համար՝ Արայ Գեղեցիկ կոչուեցաւ:

— Ո՞վ էր Շամիրամ և ի՞նչ կ'ուզէր:

18. Շամիրամ Ատրեստանցւոյ վատ և հեշտամոլ թագուհին՝ որ Նինոս թագաւորին կնիկն էր, Արայի զեղեցիկութիւնը լսելով ուզեց որ նմա հետ կարգուի, բայց Արայ առաքիւնի ըլլալուն՝ մերժեց անոր խնդիրը:

— Շամիրամ ինչու Հայաստան վազեց:

19. Շամիրամ ուզեց որ բռնութեամբ իւր կամքը կատարէ. ատոր համար մեծ բանակով Հայաստան վազեց:

—Արայ Ինչ ըրաւ Համիրամայ դէմ:

20. Արայ Հայոց զօրքովը պատերազմեցաւ Համիրամայ դէմ. բայց կռուելու ժամանակ զարնուեցաւ ու մեռաւ, և Հայերն յաղթուեցան:

—Համիրամ Ինչ ըրաւ Հայաստանի մէջ:

21. Համիրամ Հայաստանի տէր եղաւ, մեծ ու զեղեցիկ քաղաք մը շինեց, և անունը զրաւ Համիրամակերտ (Համիրամէն շինուած), յետոյ այս քաղաքը Այն կոչուեցաւ:

—Համիրամ զՀայերն Ինչպէս հանդարտեցուց:

22. Հայերը Համիրամայ բռնութենէն ազատելու համար պատերազմի ելան. բայց Համիրամ զանոնք հանդարտեցուց, և Մրայի Սարգոս անունով 12 տարեկան որդին Հայաստանի իշխան զրաւ:

—Համիրամ ու Սարգոս Ինչպէս մեռան:

23. Անդամ մը, Համիրամ իւր Սինուաս տղուն դէմ պատերազմեցաւ. Սարգոս ալ Համիրամայ օգնութեան գնաց, բայց թէ՛ Համիրամ և թէ՛ Սարգոս այն պատերազմին մէջ մեռան:

—Սարգոսէն յետոյ Ինչ եղան Հայք:

24. Սարգոսի մեռնելէն ետք, Հայք իրենց

ազատութիւնը բոլորովէն կորսնցուցին և Ասորեստանցոց հարկատու եղան:

Ա Ն Ո Ւ Հ Ա Ի Ա Ն 63 տ.

Եւ խոր յաջորդները մինչեւ Ս Կ Ա Յ Ո Ր Դ Ի 912 տ.

Գ. Ա. 1723—748

—Սարգոսէն յետոյ Հայաստան Ինչպէս կառավարուեցաւ:

26. Սարգոսի մեռնելէն ետք, Ասորեստանցիք կառավարեցին զՀայաստան մինչև 14 տարի. յետոյ Անուշաւան՝ Սարգոսի որդին՝ Ասորեստանի Սինուաս թագաւորին հրամանաւ Հայաստանի Սահապետ եղաւ 63 տարի:

—Հայկայ անդրանիկ ցեղին իշխանութիւնն Ինչպէս դադարեցաւ:

27. Անուշաւան առանց զաւակի մեռնելուն, Հայկայ Անդրանիկ ցեղին իշխանութիւնը դադարեցաւ, և ուրիշ Հայ իշխաններ Սահապետ եղան մեր ազգին:

—Անուշաւանի յաջորդող իշխանները որոնք են:

27. Անուշաւանի յաջորդեցին իրարու ետեւ. Պարէտ 50 տարի, Արբակ 44 տ. Օւսան 37 տ. Փառնակ 53 տ. Սուր 25 տ. Հաւանակ 50 տ. Սաշտակ 22 տ. Հայկակ Ա. 18 տ. Ամբակ Ա. 14 տ. Առնակ 17 տ. Հաւարշ Ա. 6 տ.

Նորայր 24 տ. Սատամ 13 տ. Կար 4 տ.
 Գուռակ 18 տ. Հրանտ Ա. 27 տ. Բնակ 15 տ.
 Գլզակ 28 տ. Հորոյ 3 տ. Օարմնոյր 14 տ.
 Շաւարշ Բ. 43 տ. Պերճ Ա. 35 տ. Արբուն
 27 տ. Պերճ Բ. 40 տ. Բաղուկ 50 տ. Հոյ 44 տ.
 Կոռնակ 31 տ. Ամբակ 27 տ. Կայսրակ 45 տ.
 Փառնաւաղ Ա. 33 տ. Փառնակ Բ. 40 տ.
 Սկայորդի 17 տ:

— Սուր նահապետին օրով ի՞նչ եղաւ:

28. Սուր նահապետին օրով, Քանանացի
 կոչուած ազգէն մօտ մը՝ Հայաստան դաղթե-
 ցաւ և Քնթունի կոչուած Հայ նախարարա-
 րութիւնը կազմեց:

— Կարդոսի յաջորդներն որո՞ւ հարկատու էին և ի՞նչ ըրաւ
 Հայկակ Ա.:

29. Կարդոսէն սկսեալ Հայոց բոլոր նահա-
 պետները հարկատու էին Ատրեստանցոյ. Հայ-
 կակ Ա. Նահապետը հարկ չտալու համար պա-
 տերազմեցաւ Ատրեստանցոյ Բերքոս թագա-
 ւորին դէմ, բայց յաղթուելով մեռաւ:

— Ջարմոցիի վրայ ի՞նչ կը պատմուի:

30. Ջարմոյր Նահապետը Տրովայի Պրիա-
 մոս թագաւորին օգնութեան դնաց Յունաց դէմ,
 և պատերազմին մէջ զարնուեցաւ:

— Սկայորդիի վրայ ի՞նչ կը պատմուի:

31. Սկայորդի Նահապետը քաջ իշխան մը
 ըլլալով՝ Հայաստանի վրայ յարձակող բոլոր
 թշնամիները վռնտեց և Հայերը հանգիստ ապ-
 լեցուց:

— Սկայորդիի առեւն ի՞նչ պիտաւոր դէպք պատահեցաւ:

32. Ըսոր առեւն, Հայաստան փախան Լսո-
 րեստանի Սենեքերիմ թագաւորին երկու տղայքն,
 Լգրամել և Սանասար, որոնք իրենց հայրը
 սպաննած էին:

— Ագրամելի և Սանասարի ցեղերն ի՞նչ եղան:

33. Լգրամելի ցեղն Հայոց մէջ մեծ նա-
 խարարո թիւն եղաւ՝ Լրծրունիք անունով. Սա-
 նասարի ցեղն ալ ուրիշ նախարարութիւն եղաւ,
 Սասունիք անունով:

— Կարդոս և իւր յաջորդներն Հայոց վրայ իրեն ի՞նչ կ'իշխէին:

34. Կարդոսէն մինչև Սկայորդի, Հայ Նա-
 հապետաց ամենքն ալ Ատրեստանի թագաւո-
 րաց կողմէն իբր վերակացու կ'իշխէին Հայաս-
 տանի:

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱՅԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՊԱՐՈՅՐ 48 տ. եւ իւր յաջորդները 135 տ.

Բ. Ը. 748—565

—Ո՛վ եղաւ Հայոց առաջին թագաւորը:

35. Հայոց առաջին թագաւորն եղաւ Պարոյր անունով իշխանը՝ որ Սկայորդի Նահապետին որդին էր:

—Պարոյր Ինչպէս թագաւոր եղաւ:

36. Պարոյր մեծ բարեկամութիւն մը ըրած էր Արաքսար անունով մէկու մը՝ որ Մար ըստեալ ազգին թագաւորն էր. Արաքսար ալ Պարոյրի գլուխը թագ դրաւ, ձեռքը թագաւորական զաւազան տուաւ և զինքը Հայոց թագաւոր անուանեց:

—Պարոյր որչափ իշխեց և որո՞նք էին իւր յաջորդները:

37. Պարոյր 46 տարի խաղաղութեամբ Հայերը կառավարելէն ետքը մեռաւ. իրեն յաջորդեցին՝ Հրաչեայ 22 տ. Փառնաւաղ Բ. 13 տ. Պաճոյճ 35 տ. Առնակ 8 տ. Փաւոս 17 տ. Հայկակ Բ. 36 տ. Արուանդ Ը. 4 տ:

—Բազրատունեաց ցեղն Ինչպէս սկսաւ:

38. Հայկակ Բ. Ատրեստանի Նաբուգոդոնոսոր թագաւորին հետ դնաց Արուստղէմ քաղաքը առաւ, Հրէից թագաւորութիւնը կործանեց, և նոցա իշխաններէն Համբատ կամ Սմբատ անուն մէկը Հայաստան բերաւ: Այս իշխանին ցեղէն յառաջ եկաւ Բազրատունի կոչուած մեծ նախարարութիւնը:

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ Ը. 45 տ.

Բ. Ը. 565—520

—Ինչպէս մէկն էր Տիգրան Ը:

39. Տիգրան Ա. Արուանդ Ա.ի որդին՝ քաջ և խելացի թագաւոր մ'էր, Հայաստանը ծաղկեցուց, Հայերն հարուստ ու զօրաւոր ըրաւ և Պարսից Արշակ թագաւորին հետ բարեկամ եղաւ:

—Ո՛վ թշնամի եղաւ Տիգրան Ա.ի:

40. Մարայ Աժդահակ թագաւորը Արշակի թշնամին էր. երբ լսեց որ Արշակ և Տիգրան մէկ մէկու հետ միացել են՝ վախեցաւ, և խորհեցաւ որ հնարքով մը սպաննէ զՏիգրան:

—Աժդահակ Ինչ փոքր խորհեցաւ Տիգրանը սպաննելու:

41. Աժդահակ իւր չար նպատակին հասնելու

լու համար, Տիգրանին Տիգրանուհի քայրն իրեն կին առաւ, և ուզեց որ Տիգրանուհին ձեռքովը սպաննէ զՏիգրան:

— Տիգրանուհի ի՞նչ քրաւ:

42. Տիգրանուհի գաղտնի կերպով իւր Տիգրան եղբորն խնայուց Աժդահակայ չար միտքը՝ Տիգրան ալ՝ Ալեքսանի հետ միացած՝ Աժդահակայ դէմ պատերազմի ելաւ:

— Ի՞նչ եղաւ Աժդահակ:

43. Տիգրան պատերազմեցաւ Աժդահակայ զօրացը դէմ և յաղթեց, Աժդահակը նիզակով զարկաւ սպաննեց ու նորա կինն ու որդիքը գերի բերաւ Հայաստան:

— Մեծն Տիգրան որ քաղաքը շինեց և որչափ թագաւորեց:

44. Մեծն Տիգրան Տիգրանակերտ քաղաքը շինեց՝ իւր քրոջը բնակութեան համար, և 45 տարի փառօք թագաւորելէն ետքը մեռաւ:

Տիգրանայ յաջորդները 195 տ.

Մինչեւ Հայկազանց թագաւորութեան կործանումը

ք. Ա. 320—325

— Ո՞վ յաջորդեց Տիգրանայ:

45. Տիգրանայ կրտսեր որդին Ալահադն յա-

ջորդեց իրեն. այս թագաւորը սաստիկ քաջ լինելուն՝ Հայերն և Ալաքիք (Ալեքսի) իր պատկերը շինելով իբր Աստուած պաշտեցին զինքը երկար ատեն. Ալահադն 27 տարի թագաւորեց:

— Ալահադն որո՞նք յաջորդեցին:

46. Ալահադնի յաջորդեցին Առաւան 48 տ. Արսէն 35 տ. Օլարս 16 տ. Արգոմ 9 տ. Բայդամ 14 տ. և Ալան 20 տ:

— Ալան թագաւորն ի՞նչ քրաւ:

47. Ալան թագաւորը Համիրամակերտ քաղաքը նորոգեց՝ որ իր անունովը Ալան կոչուեցաւ մինչև հիմա:

— Ո՞վ եր Ալահադն ի՞նչ եղաւ:

48. Ալանի յաջորդեց իր որդին Ահսէ՝ որ 45,000 զօրքով պատերազմեցաւ Մակեդոնացւոյ (Առնակոտ) Մեծն Ալեքսանդր թագաւորին դէմ. բայց յաղթուեցաւ և մեռաւ, 26 տարի թագաւորելէն ետք:

— Ահսէն ետք Հայաստանի որո՞նք տիրեցին:

49. Ահսէի մեռնելէն ետք Մակեդոնացիք տիրեցին բոլոր Հայաստանի, և Հայկազանց իշխանութիւնը վերջացաւ՝ Հայկէն մինչև Ահսէ 1779 տարի զիմանալէ ետք:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ Ա. ՄԱՍԻՆ

ԿՈՒՍԱԿԱԼ Բ 176 տարի

Բ. Ա. 325—149

— Ո՞չ եղաւ առաջին կուսակալը :

50. Վահէի մեռնելէն ետք, Սիհրան անու-
նով իշխան մը Մակեդոնացւոց ձեռք չայաս-
տանի իշխան եղաւ, և Սիսակալ կոչուեցաւ :

— Միհրանն որո՞նք յաջորդեցին :

51. Սիհրան 5 տարի իշխեց և իրեն յա-
ջորդեց Նեոպտոլմէոս. այս կուսակալը չայոց
բռնութիւն ընելուն՝ Ադուարդ չայոց մեծ իշ-
խանը երկու տարի ետքը զինքն չայաստանէն
վնտեց, և ինքն եղաւ կուսակալ :

— Նեոպտոլմէոս ի՞նչ եղաւ :

52. Մակեդոնացւոց միջնորդութեամբ՝ Նեո-
պտոլմէոս դարձեալ չայաստան եկաւ և Ա-
դուարդին երկրորդն եղաւ. բայց յետոյ նորէն
վնտուեցաւ, և պատերազմի մէջ զարնուելով
մեռաւ :

— Ադուարդի որո՞նք յաջորդեցին :

53. Ադուարդ 36 տարի իշխելէն յետոյ մե-

ռաւ. իրեն յաջորդեցին շրանտ օտարագրի իշ-
խանը 43 տարի. Արտաւադ չայ իշխանը 50
տարի. Արտաշաս օտարագրի իշխանը 30 տարի.
նաև Արտաւադը օտարագրի իշխանը 10 տարի :

ՄԱՍՆ ԵՐԵՐՈՐԻ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Արշակունեաց իշխանութիւնը երկու զլիսաւոր
ժամանակներու կը բաժնուի, որք են,

Ա. Ազատ Թագաւորութիւն.

Բ. չարկատու Թագաւորութիւն :

Ա

ԱՅՍ ԹԱԿԱՌՈՐԻԹԻՒՆ

ՎԱԴԱՐՇԱԿ 22 տ. ԱՐՇԱԿ Ա. 13 տ.

— Առաջին Արշակունի Թագաւորն ո՞վ եղաւ :

54. Պարթև ըսուած ազգին Արշակ Թագա-
ւորը շատ զօրացած ըլլալով, Մակեդոնացի-
ներն չայաստանէն վնտեց, և իւր Վաղար-
շակ անուն եղբայրն չայոց վրայ Թագաւոր դրաւ :

— Հայոց այս թագաւորութիւնն որո՞ւ անունով Արշակունեաց կոչուեցաւ:

55. Արշակայ անունով մեր այս թագաւորութիւնն Արշակունեաց իշխանութիւն կոչուեցաւ:

— Վաղարշակ Բնչակիսի մարդ էր:

56. Վաղարշակ քաջ և իմաստուն թագաւոր մ'եղաւ. ինքը թէպէտ Հայ չէր, բայց Հայերը սիրեց և կարգ ու կանոն սորվեցուց նոցա. շատ զօրք ժողովեց ու բանակ կազմեց:

— Վաղարշակ Բնչ երեսէ զործեր բրաւ:

57. Վաղարշակ պատերազմ բրաւ Վապահովկիոյ Մորփիւղիկէս իշխանին դէմ. յաղթեց նմա, և Հայոց քաջութիւնը անսնելով ուզեց որ Հայոց պատմութիւնը կարգայ և իմանայ թէ ով է Հայոց նախահայրը: Վաղարշակ Հայաստանի մէջ Հայոց պատմութիւնը չկրցաւ գտնել. որովհետեւ կրճուի թէ հին ատենի Հայերը տղէտ էին, ոչ գիր ունէին և ոչ ուսմունք:

— Հայոց պատմութիւնն ո՞վ գտաւ:

58. Մար Աբաս Վատինա անուն մարդ մը Ասորեստան գնաց, և Մինուէ քաղաքին մէջ Հայոց պատմութիւնը գտնելով առաւ Վաղարշակին բերաւ:

— Ո՞վ էր Արշակ Ա. և ի՞նչ բրաւ:

59. Վաղարշակ 22 տարի թագաւորելով մե-

ռաւ. իրեն յաջորդեց Արշակ Ա. իր որդին՝ որ Պոնտացի բաւաժ ժողովրդոց դէմ պատերազմ բրաւ և յաղթեց նոցա. 13 տարի թագաւորեց ու մեռաւ:

— Արշակ Ա. ինչո՞ւ իբրեւ Աստուած պաշտուեցաւ Պոնտացիներէն:

60. Պոնտացիք Արշակ Ա.ին սաստիկ քաջութիւնը տեսնելով երկար ատեն իբր Աստուած պաշտեցին զինքը, վասն զի Արշակ նիղակօյն ապառաժ քարը ծախեր էր:

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա. 25 տարի:

Ք. Ա. 114—89

— Արշակ առաջնոյն ո՞վ յաջորդեց:

61. Արշակ Ա.ին յաջորդեց իւր որդին Արտաշէս Ա. որ հզօր և փառասէր թագաւոր մ'եղաւ:

— Արտաշէս Ա. ի՞նչ զործեց:

62. Արտաշէս անհամար զօրք ժողովեց. Պարսկաց, Պարսից, Յունաց և ուրիշ զանազան ազգերու դէմ պատերազմ բրաւ. յաղթեց և տիրեց նոցա:

— Արտաշէսի զօրաց բազմութեան համար ի՞նչ կը պատմուի:

63. Արտաշէսի զօրաց համար կը պատմուի

թէ այնչափ շատ էին, որ եթէ մէկ մէկ քար նետէին՝ բլուր մը կը ձևանար. եթէ մէկ մէկ նետ նետէին՝ զետիւնը շուք կը լընար:

— Արտաշէս ինչո՞ւ սպաննուեցաւ իւր զօրքերէն:

64. Այս անթիւ զօրքերը 25 տարի պատերազմ ըրին Արտաշիսի հրամանաւ. իայց ուղերով անոր բռնութենէն ազատիլ, խռովութիւն մը հասնեցին և Արտաշէսն սպաննեցին:

— Արտաշէս ի՞նչ նշանաւոր խօսք ըրաւ մեռնելու ատեն:

65. Արտաշէս մեռնելու ատեն ըսաւ. Աստուծոյ անպարտութիւնը:

Տ Ի Գ Բ Ա Ն Բ. 54 տարի

Բ. Ա. 89—35

— Արտաշէս Ա. ի ո՞վ յաջորդեց:

66. Տիգրան Բ. Արտաշիսի որդին՝ իւր հօրը տեղ թազաւորեց Հայոց վրայ, և շատ զօրք ժողկելով Հայաստանի թշնամիները վռնտեց:

— Տիգրան ի՞նչ ըրաւ Միհրդատոյ:

67. Տիգրան Բ. իւր Միհրդատ քեռայրը Պոնտոսի թազաւոր զրաւ: Այս Միհրդատը քաջ և խելացի մարդ մ'էր. երկար ժամանակ մեծամեծ պատերազմներ ըրաւ Հռովմայեցւոց դէմ:

— Հռովմայեցւոց զօրապետներն որո՞նք էին և Միհրդատ ի՞նչ ըրաւ անոնց:

68. Հռովմայեցւոց զօրքին զօրավարքն էին նախ Սիլա, յետոյ Լուկուլլոս. Միհրդատ Տիգրանայ օգնութեամբ շատ անգամ յաղթեց անոնց և սարսափեցոյց Հռովմայեցիները:

— Տիգրան ինչո՞ւ յաղթուեցաւ Լուկուլլոսին:

69. Տիգրան անգամ մը անխոհեմութեամբ յաղթուեցաւ Լուկուլլոսէն, և Լուկուլլոս Տիգրանակերտ քաղքին տիրեց, մէջն բոլոր հաստատութիւններն ալ յափշտակեց:

— Ո՞վ էր Պոմպէոս և ի՞նչ եղաւ ասոր ատեն:

70. Լուկուլլոսէն յետոյ Հռովմայեցւոց զօրավար եղաւ Պոմպէոս. ասոր ատենը Միհրդատայ որդին՝ Փառնակէս՝ սոսկալի վատութեամբ ուզեց որ իւր հայրն Հռովմայեցւոց մատնէ:

— Միհրդատ ի՞նչպէս մեռաւ:

71. Միհրդատ իւր որդւոյն ձեռքէն նեղը մանելով թոյն խմեց, դանակով ալ ինքզինքը զարկաւ և այնպէս մեռաւ 72 տարեկան:

— Տիգրան ի՞նչ ըրաւ իւր ծերութեան ատեն:

72. Տիգրան ալ իւր ծերութեան ատեն Պոմպէոսի հետ հաշտուեցաւ և Հայաստանէն դուրս շատ երկիրներ տուաւ Հռովմայեցւոց:

— Տիգրան ինչո՞ւ դարձեալ պատերազմեցաւ Հռովմայեցւոց դէմ և ի՞նչ գործեց:

73. Տիգրան երբ իմացաւ որ Հռովմայեցիք Հայաստանի ալ տիրել կ'ուզեն, իւր խարդափրան զօրապետին ձեռքով պատերազմեցաւ նոցա դէմ, մինչև Հրէաստանէն դուրս վճռեց զանոնք և Արուսադէմ քաղաքին տիրեց:

— Երբեք ի՞նչ ըրաւ Տիգրան և որչափ թաղաւորեց:

74. Տիգրան Պարսից Լըշէզ թաղաւորին հետ ալ միանալով՝ պատերազմեցաւ Հռովմայեցւոց Արասոս զօրավարին դէմ, յաղթեց զօրացը՝ և զինքն ալ սպաննեց, և 54 տարի թաղաւորելէն յետոյ մեղաւ:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ա. 3 տ.

Բ. Ա. 35—32

— Ո՞չ էր Տիգրան Բ-ի յաջորդը:

75. Տիգրանայ յաջորդեց իւր Արտաւազդ Ա. որդին. ասի կերուխումն ու զբօսանքը շատ կը սիրէր, և իւր հօրը նման քաջ ու հզօր չէր:

— Արտաւազդ ի՞նչպէս մեղաւ:

76. Հռովմայեցիք Հայոց շատ երկիրներուն տիրեցին. Արտաւազդն ալ խարդախութեամբ

բռնեցին, և ոսկի շղթայի զարնելով Ազիտոս գետի տարին ու հոն գլուխը կտրեցին:

ԱՐԱՄ 29 տարի

Բ. Ա. 32—3

— Ո՞չ էր Արամ և ի՞նչ ըրաւ:

77. Արտաւազդայ մեռնելէն յետոյ, Տիգրանայ եղբորորդին՝ Արամ՝ շատ զօրք ժողկեց, Հայաստանի մէջ եղող Հռովմայեցիներն սպաննեց և Հայոց թաղաւոր եղաւ:

— Արամ ինչո՞ւ հարկատու եղաւ Հռովմայեցւոց:

78. Արամ վախցաւ Հռովմայեցւոց Օգոստոս կայսրէն և նորա սիրտն առնելու համար՝ խոստացաւ որ ամէն տարի տուրք տայ Հռովմայեցւոց: Արամէն ետքը Հայոց բոլոր թագաւորները Հռովմայեցւոց հարկատու եղան և Հայոց Աղատ թագաւորութիւնը վերցաւ:

ՀԱՐԿԱՏՈՒ ԹԱՅԱՌՈՒԹԻՒՆ

ԱԲԳԱՐ 38 տարի,

Բ. Ա. 3 Գրիգորի երեւ 35

— Ո՛վ էր Աբգար և ինչ երեւելի դէպք պատահեցաւ ասոր
թագաւորութեան երրորդ տարին:

79. Արշամ 29 տարի թագաւորելէ յետոյ
մեռնելով՝ իրեն յաջորդեց որդին Աբգար. ասոր
թագաւորութեան երրորդ տարին Յիսուս Քրիս-
տոս ծնաւ Հրէաստանի մէջ, Իէթլէհէմ գիւղը:

— Աբգար ինչպէս թագաւորեց:

80. Աբգար ազնիւ և իմաստուն թագաւոր
մ'եղաւ. Հայաստանը ծաղկեցուց, Հայոց թըշ-
նամինըուն դէմ պատերազմ բռաւ, յաղթեց
ու վռնտեց զանոնք, յետոյ Հոռվմ գնաց և
Հոն՝ Օգոստոս կայսեր շատ սիրելի եղաւ:

— Աբգար ինչո՞ւ Պարսկաստան գնաց և Հոն ինչ եղաւ իրեն:

81. Պարսից թագաւորին տղայքը խռովեր
էին մէկ մէկու հետ. Աբգար Պարսկաստան
գնաց որ զտնոնք խաղաղեցնէ և Հոն վրան բռ-
րոտութիւն եկաւ:

— Աբգար բժշկուելու համար որու աղաչեց:

82. Աբգար երբոր Հայաստան դարձաւ, լսեց
որ Քրիստոս Արուստղէսի մէջ մեծամեծ հրաշք-
ներ կը գործէ. մարդ խրկեց և աղաչեց Քրիս-
տոսի որ Հայաստան գայ և զինքը բժշկէ. բայց
Քրիստոս չեկաւ, խոստացաւ որ իւր համբառ-
նալէն յետոյ մարդ զրկելով կը բժշկէ զինքը:

— Քրիստոսի համբառնալէն յետոյ որ առաքեալներն Հայաս-
տան եկան և ինչ քրին:

83. Քրիստոսի երկինք համբառնալէն յետոյ՝
Թադէոս և Քարթողմէոս առաքեալներն Հա-
յաստան եկան. Աբգարը բժշկեցին, աւար Ա-
ւետարանը Հայաստանի մէջ քարոզեցին, և
Հայերը մկրտելով քրիստոնեայ քրին:

— Աբգար որչափ թագաւորեց:

84. Աբգար քրիստոնեայ քրալէն յետոյ ե-
րեք տարի ալ ապրեցաւ և 38 տարի թագա-
ւորելէն յետոյ սրբութեամբ մեռաւ:

Ա Ն Ա Ն Է և Ս Ա Ն Ա Տ Ր ՈՒ Կ 30 տարի

Բ. Ե. 35—65

— Ո՛վ էին Անան և Սնատուրկ և ինչ քրին:

85. Աբգարէն յետոյ եկող թագաւորներն ե-

ղան՝ Անանէ և Սանատրուկ. ասոնք Հայոց նախարարներուն հետ միանալով քրիստոնէութիւնը ուրացան, նորէն կռապաշտ եղան և շատ մարդիկ ալ մեռցուցին քրիստոնեայ ըլլալուն համար:

— Սանատրուկ ինչպէս բոլոր Հայոց թագաւորեց:

86. Անանէ Հայոց մէկ մասին կիշխէր, Սանատրուկ ալ միւս մասին, բայց Անանէ 4 տարի թագաւորելէն ետք օր մը իւր շինել տուած պալատին մէջ զխօսն վրայ սիւն մը ինկաւ և զինքը սպաննեց. Սանատրուկ անմիջապէս Անանէի երկկրներուն ալ տիրեց և բոլոր Հայոց թագաւոր եղաւ:

— Սանատրուկ իւր Սանդուխտ աղջիկն և Թադէս առաքեալը ինչո՞ւ սպաննեց:

87. Սանատրուկ իւր Սանդուխտ աղջիկը մեռցրնել տուաւ. վասն զի Սանդուխտ քրիստոնեայ էր և կռապաշտութիւնը չէր ընդունէր. Սանատրուկ այս պատճառաւ սպաննել տուաւ նաև Թադէոս առաքեալը:

— Հայերն ինչո՞ւ վերտին կռապաշտութեան դարձան:

88. Հայոց ժողովուրդը երբ այս բռնութիւնները տեսաւ՝ մեծ մասը օտակալով նորէն կռապաշտ եղաւ, և Հայաստանի մէջ միայն քանի մը խեղճ քրիստոնեայներ մնացին:

Ե Ր Ո Ւ Ա Ն Գ 20 տարի

Գ. Ե. 65—85

— Սանատրուկի մեռնելէն յետոյ ի՞նչ եղաւ:

89. Սանատրուկի մեռնելէն յետոյ Արուանդանունով իշխան մը՝ Սանատրուկին բոլոր զաւակները մեռցրնել տուաւ և ինք թագաւորեց Հայոց վրայ:

— Այս կոտորածէն որո՞նք ազատեցան:

90. Այս կոտորածէն միայն Սանատրուկի պղտիկ որդին Արտաշէս ազատեցաւ. Բազրատունի Սմբատ իշխանը այս տղան Արուանդին ձեռքէն փախցուց, և Պարսից թագաւորին տաւ թաւ:

— Արուանդ ինքզինքը պաշտպանելու համար ի՞նչ ըրաւ:

91. Արտաշէս Սմբատայ հետ Պարսից երկիրը մնաց մինչև որ մեծցաւ. Արուանդ ջանք ըրաւ որ զԱրտաշէս սպաննել տայ, բայց չը յաջողեցաւ. ուստի շատ զօրք ժողովեց որ ինքզինքը պաշտպանէ:

— Պարսից թագաւորն ի՞նչ ըրաւ Արտաշէսի:

92. Պարսից թագաւորը Սմբատայ հետ շատ

զօրքով Հայաստան զրկեց Արտաշէսը՝ որ երթայ թագաւոր ըլլայ. Արտաշէս ալ եկաւ խիստ մեծ պատերազմ մ'ըրաւ Արուանդայ դէմ:

— Արտաշէս ինչպէս թագաւոր պսակուեցաւ.

93. Պատերազմին ժամանակը Հայոց քաջ զօրքերն Արտաշիսի կողմն անցան. Արուանդ յաղթուեցաւ և սպաննուեցաւ 20 տարի թագաւորելէն յետոյ. Արտաշէս ու թագաւոր պսակուեցաւ Հայոց վրայ:

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ. 42 տ.

Ք. Ե. 85—127

— Արտաշէս Բ. ինչպէս թագաւորութիւն ըրաւ:

94. Արտաշէս Բ. քաջ և բարի թագաւոր մ'եղաւ, իրեն աղէկութիւն ընողներուն շատ պատիւներ տուաւ, Հայաստանի մէջ ամեն տեղ երկրագործութիւնն ու արուեստները ծաղկեցուց, և զՀայերը երջանիկ ազգ մ'ըրաւ:

— Արտաշէս ինչ ըրաւ. Աւանաց դէմ:

95. Աւանք ըսուած ազգին թագաւորը՝ շատ զօրքով Հայաստան յարձակեր էր. Արտաշէս Բ. իրեն բարեկամ Սմբատ զօրավարին օգնու-

թեամբը յաղթեց նմա, յետոյ հետը հաշտութիւն ըրաւ, և նորա Սաթինիկ անուն աղջիկը կին առաւ իրեն:

— Ո՞ր էր Արտաւազդ և ինչ շարք ըրաւ:

96. Արտաշէսի անդրանիկ որդին՝ Արտաւազդ՝ չարութեամբ նախանձեցաւ Սմբատայ և ուրիշ քանի մը մեծ նախարարաց վրայ, և անոնցմէ շատերն անգլթաբար սպաննել տուաւ:

— Արշաի թագաւորեց Արտաշէս Բ.

97. Արտաշէս Բ. 42 տարի թագաւորեց ու մեռաւ. բարի թագաւոր մ'ըլլալուն Հայերը կը սիրէին զինքը. շատ մարդիկ նորա գերեզմանին վրայ յուսահատութեամբ ինքզինքնին սպաննեցին:

Արտաշիսի յաջորդները 86 տ.

Ք. Ե. 127—213

— Արտաւազդ Բ. ինչպէս թագաւորեց և ինչպէս մեռաւ:

98. Արտաշիսի յաջորդեց իւր Արտաւազդ Բ. որդին, որ բարկացոտ և չարասիրտ ըլլալուն՝ Հայք չարեցին զինքը. ասիկա օր մը ձի հեծաւ և լեռը պտըտելու ատեն՝ խոր փոսի մի մէջ ընկաւ ու խեղդուեցաւ. 2 տարի թագաւորեց:

— Արտաւազդ Բ-ի որոնք յաջորդեցին:

99. Արտաւազդ Բ-էն յետոյ մէկ մէկու ետեւեւ, Հայոց թագաւոր եղան իւր եղբայրները Տիրան Ա. 22 տարի և Տիգրան Գ. 42 տ. Տիգրանին ալ յաջորդեց իւր որդին Վաղարշ որ 20 տարի թագաւորեց:

— Վաղարշ որոնց դէմ պատերազմեցաւ:

100. Հիւսիսային լեռնցի և վայրենի ազգերը շատ զօրքով Հայաստան յարձակեր էին, Վաղարշ Հայոց զօրքերով դէմերնին ելաւ, հետերնին պատերազմեցաւ և փախցուց. բայց ինքն ալ զարնուեցաւ և մեռաւ: Վաղարշ Հայրենապետ կոչուեցաւ:

ՄԵԾՆ ԽՈՍՐՈՎ Ա. 48 տ.

Ք. Ե. 243—261

— Ո՛վ էր Խոսրով Ա.:

101. Վաղարշէն յետոյ Խոսրով Ա. իւր հօրը տեղը Հայոց թագաւոր եղաւ. շատ զօրք ժողովեց, և հիւսիսային վայրենեաց դէմ պատերազմելով՝ իւր հօրը մահուան վրէժը լուծեց և իւր իշխանութեան ներքև առաւ զանոնք:

— Խոսրովի ատեն Պարսից թագաւորն ո՞վ էր և ի՞նչ եղաւ:

102. Խոսրով բարեկամ և ազգական էր Պարսից Արտաւան թագաւորին. քանզի երկուքն ալ Արշակունի էին. բայց Պարսից նախարարներէն Արտաշէր Սասանեան անուռն մէկը Արտաւանն սպաննեց և ինքն եղաւ թագաւոր:

— Խոսրով ի՞նչ ըրաւ Արտաշէրի դէմ:

103. Խոսրով պատերազմի ելաւ Արտաշէրի դէմ, տասն տարի պատերազմեցաւ հետը և մինչև Հնդկաստան ըսուած երկիրը փախցուց զինքը:

— Արտաշէր ի՞նչ խարդախութիւն մտածեց Խոսրովի համար:

104. Արտաշէր իւր նախարարաց հետ խորհուրդ ընելով՝ Անակ իշխանը Հայաստան ղրկեց, որ երթայ խարդախութեամբ սպաննէ զԽոսրով:

— Ո՛վ էր Անակ և ի՞նչ ըրաւ:

105. Անակ Խոսրովի ազգականն էր. եկաւ Հայաստան, երկու տարի կեցաւ և օր մը՝ որսի ատեն Խոսրովի վրայ վազեց և դանակով զարկաւ զնա. բայց ինքն ալ փախչելու ատեն՝ գետն ինկաւ ու խեղդուեցաւ:

— Անակայ ընտանիքն ի՞նչ եղան:

106. Խոսրով 48 տարի թագաւորելէն յետոյ՝ այսպէսով սպաննուեցաւ: Անակայ բոլոր

ընտանիքը Ջարդուեցան, միայն իւր մէկ տղան ազատեցաւ. այս տղուն անունն էր Պրիգոր՝ որ յետոյ մեր ազգին Ղուսաւորիչն եղաւ:

Պարսիկք Դ չայաստան 26 տ.

Ք. Ե. 264—287

— Խոսրովի ընտանիքն ի՞նչ եղան:

107. Արտաշէր Խոսրովի մահը լսելուն պէս՝ Պարսից զօրքով եկաւ Հայաստանի տիրեց, և Խոսրովի բոլոր ընտանիքը թրէ անցուց:

— Խոսրովի ո՞ր զաւակներն ազատեցան:

108. Խոսրովի երկու պղտիկ զաւակներն ազատեցան Արտաշէրի ձեռքէն. ասոնցմէ մէկն էր մանչ մը Տրդատ անուն, միւսն ալ աղջիկ մը Խոսրովիդուխտ անուն:

— Տրդատ Բնչպէս կրցաւ Թադաօր ըլլալ Հայոց:

109. Տրդատ Հռովմ քաղքին մէջ մեծցաւ, զարմանալի քաջութիւններով Հռովմայեցւոց սիրելի եղաւ, և 26 տարի յետոյ Հայաստան գալով Պարսիկները վճնտեց և ինք Թադաւորեց Հայոց վրայ:

Մ Ե Ծ Ն Տ Ր Դ Ա Տ 56 տ.

Ք. Ե. 287—343

— Տրդատ որո՞ց դէմ հալածանք հանեց:

110. Տրդատ հալածանք հանեց Հայաստանի մէջ եղող բոլոր քրիստոնէից դէմ և շատ չարչարեց զանոնք. Անակայ որդին Պրիգորն ալ տանջեց և ստիպեց որ քրիստոնէութիւնը թողու, կռապաշտ ըլլայ:

— Տրդատ Բնչո՞ւ զՊրիգորը խոր վերապի մէջ նետել տուաւ:

111. Տրդատ երբ լսեց որ Պրիգոր իւր Խոսրով հայրն սպաննող Անակայ որդին է, խոր վերապի մը մէջ նետել տուաւ:

— Ո՞չ էր Հռիփսիմէ և ի՞նչ եղաւ:

112. Հռովմ քաղքէն քանի մը քրիստոնէայ աղջիկներ Հայաստան փախեր էին. անոնցմէ մէկն էր Ս. Հռիփսիմէ կոյսը. Տրդատ ուզեց որ Ս. Հռիփսիմէ քրիստոնէութիւնը թողու և իրեն կին ըլլայ. երբ Հռիփսիմէ յանձն չառաւ, Տրդատ անողորմաբար սպաննեց զինքն ու ընկերները:

— Հռիփսիմէի մեռնելէն յետոյ ինչ եղաւ:

113. Հռիփսիմէի մեռնելէն յետոյ՝ Տրդատ խնեթեցածի պէս լեռները փախաւ. այն Խոսրովելուխտ՝ Տրդատայ քոյրը՝ լսելով որ Ս. Գրիգոր այն վերապին մէջ 14 տարիէ ՚ի վեր ողջ է, մարդ զրկեց ու հանել տուաւ:

— Ս. Գրիգոր ինչո՞ւ Լուսաւորիչ կոչուեցաւ:

114. Ս. Գրիգոր Տրդատն ու բոլոր Հայերը քրիստոնեայ ըրաւ ու մկրտեց Քրիստոսէ 303 տարի յետոյ, և Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին հաստատելով Լուսաւորիչ կոչուեցաւ:

— Ս. Էջմիածին վանքն ո՞վ շինեց:

115. Ս. Գրիգոր Տրդատայ օգնութեամբ Ս. Էջմիածին վանքը շինեց Աղարշապատ քաղաքին մօտ. այս վանքը մինչև հիմա կը կենայ և հոն կը նստի Հայոց ընդհանրական Աթուղի-կոսը՝ որ Ս. Լուսաւորիչ յաջորդն է:

— Տրդատ քրիստոնէութիւնը տարածելու համար ինչե՞ր ըրաւ:

116. Տրդատ Հայոց բուրմերէն շատերը Զարդեց քրիստոնեայ չըլլալուն համար. նաև Ս. Գրիգորի խորհրդով Հայաստանի մէջ զրտնուած բոլոր հեթանոսական գրքերը այրել տուաւ:

— Ո՞չ է Մեծն Առաքանդիանոս և ինչ ըրաւ:

117. Տրդատայ ժամանակ Հռովմայեցւոյ

կայսր եղաւ Մեծն Առաքանդիանոս. ասիկա Բիւզանդիոն անուն քաղաքը նորոգեց ու մեծցուց և աթոռը Հռովմէն հոն փոխադրեց, քաղաքին անունն ալ փոխեց ու Առաքանդնուպոլիս դրաւ:

— Տրդատ ինչո՞ւ բարեկամացաւ Առաքանդիանոսի հետ:

118. Տրդատ բարեկամ եղաւ Առաքանդիանոսի հետ, որովհետև Առաքանդիանոս քրիստոնեայ եղեր էր:

— Տրդատ որո՞ց դէմ պատերազմեցաւ:

119. Տրդատ մեծամեծ պատերազմներ ըրաւ Պարսից Շապուհ Թագաւորին դէմ, որ Երտաշի որդին էր. և շատ երկիրներ ձեռքէն առաւ. նոյնպէս հիւսիսային լեռնցիներուն դէմ պատերազմեցաւ շատ անգամ, և թուրքի մէկ հարուածով անոնց Գեղուհոն Թագաւորը ձիով մէկտեղ երկու կտոր ըրաւ:

— Տրդատ ինչ համար ունեցաւ:

120. Տրդատայ զարմանալի քաջութիւններն և անպարտելի ուժը լսելով՝ Հայոց շրջակայ ազգերը դողալ սկսան իւր անունէն, և ալ Հայաստան չարշաւեցին:

— Հայոց նախարարներն ինչո՞ւ Տրդատայ հետ թշնամացան:

121. Տրդատ միշտ կը համոզէր Հայոց նա-

խարարները, որ բարի և առաքինի կեանք ունենան, ժողովուրդը չը չարչրեն և իրեն հետ միաբան մնան. բայց նոքա չար մարդիկ ըլլալով մեռցընել ուզեցին զՏրդատ:

— Տրդատ ինչպէս մեռաւ:

122. Տրդատ տեսնելով որ նախարարք միշտ գէշութիւն կը գործեն, թագաւորութիւնը ձգեց լեռը քաշուեցաւ. այն ատեն նախարարք ալ թոյն տուին և սպաննեցին զինքը. 56 տարի թագաւորեց և 85 տարի ապրեցաւ:

— Հաւատոյ հանդանակն ո՞ր գրուեցաւ:

123. Տրդատ չը մեռած Նիկիա ըստած քաղաքին մէջ քրիստոնէից ժողով մ'եղաւ. հոն գրուեցաւ Հաւատոյ հանգանակ ըստածն, որ է Հաւատաւի Ի Ռ Երդաւաթ . . . և այլն:

— Հանգանակն ո՞վ Հայաստան բերաւ: Ինչպէս մեռաւ Ս. Գրիգոր:

124. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի պղտիկ որդին՝ Արիստակէս հայրապետն Հանգանակը Հայաստան բերաւ: Տրդատայ մեռնելէն առաջ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչիչ այրի մը մէջ ճգնութիւն ընելու ատեն մեռաւ:

ԽՈՍՐՈՎ Բ. 10 տ. ՏԻՐԱՆ Բ. 11 տ.

Բ. Ե. 343—364

— Ս. Լուսաւորչի մեռնելէն յետոյ Հայաստան ինչ եղաւ:

125. Ս. Լուսաւորչի մեռնելէն յետոյ, Հայոց կաթողիկոս եղած էր Ս. Արիստակէս, անորորմ նախարարներն սպաննեցին զնա և շատ զօրք ժողովելով սկսան մէկ մէկու դէմ պատերազմիլ ու անխնայ մարդ ջարդել:

— Տրդատայ որո՞նք յաջորդեցին:

126. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մեծ որդին՝ Վրթանէս Հայրապետ՝ խելացի նախարարաց հետ միանալով՝ Տրդատայ որդին Խոսրով Բ.ը Հայոց թագաւոր դնել տուաւ. ասիկայ 10 տարի թագաւորելով մեռաւ. իրեն յաջորդեց իր որդին Տիրան Բ. 11 տարի:

— Խոսրով Բ.ի և Տիրան Բ.ի ատեն Պարսիկք ինչ ըրին Հայոց:

127. Այս երկու թագաւորները տկար ու թոյլ մարդիկ եղան. Պարսիկք ալ սկսան համարձակ թշնամութիւն ընել Հայոց. Տիրան Պարսից Հապուհ թագաւորէն վախնալով աւսոր հետ հաշտութիւն ըրաւ:

— Տիրան ինչ չարիք գործեց և ինք ինչ եղաւ:

128. Տիրան ծեծելով մեռցուց Ս. Յուսիկ Վաթողիկոսը, Հապուհի դէմ ալ խարդախութիւն ըրաւ. Հապուհ ալ զինքը խաբէութեամբ Պարսկաստան կանչեց ու հոն աչքերը հանել տուաւ:

ԱՐՇԱԿ Բ. 18 տ.

Բ. Ե. 364—382

— Ո՞վ եղաւ Տիրան Բ. յաջորդը:

127. Արշակ Բ. յաջորդեց իւր Տիրան հօրը, ասիկա իւր անխելքութեամբը շատ անկարգութիւններ ըրաւ, շատ անմեղ մարդիկ սպանեց. նաեւ իր Տիրան հայրը խեղդել տուաւ, թէ Յունաց և թէ Պարսից հետ թշնամի եղաւ և թշուառացուց զՀայաստան:

— Արշակ Բ. ի ատենը ո՞վ երևել էր եղաւ:

128. Արշակայ ժամանակ երևելի եղաւ Մեծն Ներսէս Վաթուղիկոս՝ Հայաստանի անմահ բարերարը. ասիկա Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին թռուան որդին էր. շատ հիւանդանոցներ, որբանոցներ և վարժարաններ շինեց. ժողովրդեան

զաւակները ժողկելով ուսմամբ և դիտութեամբ կրթել կու տար:

— Ս. Ներսէս ինչ նեղութիւն կրեց Արշակայ պատճառաւ:

131. Արշակ իւր տկարութեանը չը նայելով՝ շատ անգամ կ'ուղեր ապստամբիլ Յունաց կայսրէն: Ս. Ներսէս ալ Պօլիս երթալով կայսեր բարկութիւնը կ'ինջեցընէր. բայց Վադէս անուն կայսրը հերետիկոս ըլլալուն՝ Ս. Ներսէսը հեռու տեղ մը արքայութեան:

— Արշակ Բ. ինչ քաղաք շինեց:

132. Արշակ քաղաք մը շինեց և անունը դրաւ Արշակաւան. հրաման ըրաւ որ ամեն չարագործ մարդիկ հոն փախչին ու ազատին. անմիջապէս շատերն սկսան մէկգմէկ մեռցընել, ուրիշն ունեցածն յափշտակել և Արշակաւան փախչիլ. նախարարները միացան դաջին Արշակաւանը կործանեցին և մէջի բնակիչներն սպանեցին:

— Ս. Ներսէս ինչ բարիք ըրաւ Արշակաւանի մանկանց:

133. Ս. Ներսէս Արշակաւանի մէջ գտնուող մանր տղայքն ազատեց, սնոց զանոնք, դպրոցներ բացաւ և կրթութիւն տուաւ անոնց:

— Արշակ ինչպէս բանտարկուեցաւ:

134. Նախարարք Արշակայ ըրածներուն չը

դիմանալով Պարսից Շապուհ թագաւորին մատ-
նեցին զինքը. Շապուհ ալ բռնեց զինքը և
Անյուշ ըստած բերդը դրաւ :

— Ո՞վ էին Մեհրուժան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան :

135. Արշակայ բռնուէլէն յետոյ՝ Մեհրու-
ժան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան՝ երկու-
շարագործ նախարարներ՝ կռապաշտ եղան. Պար-
սից թագաւորէն շատ զօրք առին և արիւնով ու
կրակով աւերեցին զՀայաստան, շատ գրքեր
այրեցին, Արշակայ Փառանձեմ անուն կինն ալ
սպաննեցին :

— Արշակ Բնչպէս մեռաւ :

136. Արշակ Անյուշ բերդին մէջ այս ե-
ղածները լսելով՝ յուսահատութենէն ինքզինքը
դանակով զարկաւ սպաննեց, 18 տարի թագա-
ւորելէն յետոյ :

ՊԱՊ 9 տ. ՎԱԲԱԶԴԱՏ 1 տ.

բ. Ե. 382—392

— Արշակ Բ. էն յետոյ Բնչ եղաւ :

137. Յունաց Թէոդոս կայսրը՝ Արշակայ
Պապ անուն որդին շատ զօրքով Հայաստան

ղրկեց Ս. Ներսէսի հետ, որպէս զե երթայ
Պարսիկներն Հայաստանէն վռնտէ, և ինքը թա-
գաւոր ըլլայ :

— Մեհրուժան Բնչպէս սատկեցաւ :

138. Պապ Հայոց և Յունաց զօրք խիստ
մեծ պատերազմ մ'ըրաւ Պարսից և անոնց դաշ-
նակից ազգերուն դէմ. այս պատերազմին մէջ
Պապ յաղթեց և Սեհրուժան սատկեցաւ :

— Ս. Ներսէս Բնչպէս մեռաւ :

139. Պապ Հայոց վրայ թագաւոր եղաւ,
բայց մղի և վատասիրտ ըլլալուն՝ քիչ ատենէն
սկսաւ գէշութիւններ ընել. սոսկալի անգթու-
թեամբ զՍ. Ներսէսը թունաւորելով մեռցուց :
որովհետեւ Ս. Ներսէս զինքը կը խրատէր ու կը
յանդիմանէր գործած չարիքներուն համար :

— Պապ Բնչպէս սպանուեցաւ և ո՞վ յաջորդեց իրեն :

140. Պապ Յոյներէն ապստամբեցաւ, Թէո-
դոս կայսրն ալ զինքը Պօլիս կանչեց զուրը կտրել
տուաւ՝ 9 տարի թագաւորելէ յետոյ, և տեղը
թագաւոր դրաւ Վարազդատ անուն Արշակու-
նի իշխանը :

— Վարազդատ Բնչո՞ւ աքորուեցաւ :

141. Հայաստանի մէջ Յոյն զօրապետներ
կային. ասոնք կ'ուզէին որ Վարազդատայ վրայ

իշխեն. Արազդատ Ա. Պօլիս գնաց որ անոնց բռածին դէմ բողոքէ Այսեր առջև, բայց Այսերը առանց դատաստան տեսներու՝ անիրաւութեամբ արքորեց զԱրազդատ՝ տարի մը թագաւորելէ յետոյ:

Վարացիստաց յաջորդները 8 տ.

բ. Ե. 392—400

— Վարազդատաց որոնք յաջորդեցին:

142. Արազդատէն յետոյ Թէոփոս Հայոց վրայ երկու թագաւոր զրաւ, որպէս զի միշտ իրարու դէմ պատերազմելով տկարանան և իրմէ չապստամբին: Այս թագաւորներն եղան Պապին որդիքը՝ Արշակ Գ. և Վաղարշակ Բ. բայց Աղարշակ մէկ տարիէն մեռաւ:

— Հայաստան ինչպէս բաժնուեցաւ Յունաց և Պարսից մէջ:

143. Քիչ ատենէն Յոյնք և Պարսիկք մէջերնին բաժնեցին զՀայաստան, անանկ որ Հայաստանի Արեւմտեան մասն Յունաց, իսկ Արեւելեան մասն Պարսից հարկատու մնացին:

— Արշակ Գ. ինչպէս մեռաւ:

144. Արշակ Գ. Յունաց մասին թագաւոր եղաւ, Պարսից մասին ալ Խոսրով Գ. արշա-

կունի իշխանը. ասոնք սաստիկ պատերազմ բռին մէկ մէկու դէմ, և Արշակ Գ. յաղթուելով հիւանդացաւ ու մեռաւ 4 տարի թագաւորելէ յետոյ:

— Խոսրով Գ. ինչու բանտարկուեցաւ և ո՞վ յաջորդեց իրեն:

145. Խոսրով Գ. բոլոր Հայաստանի վրայ տիրեց. բայց նախարարը վրան նախանձելով՝ Պարսից թագաւորն իրեն դէմ զրգռեցին. նա ալ զինքը բռնեց Անյուշ բերդին մէջ բանտարկեց՝ 3 տարի թագաւորելէ յետոյ, և տեղը թագաւոր դրաւ անոր Առամշապուհ եղբայրը:

Վ. Ռ. Ա. Մ. Հ. Ա. Պ. Ռ. Է. 21 տ.

բ. Ե. 400—424

— Առամշապուհի ատեն որոնք երևելի եղան:

146. Առամշապուհ բարի և ուսումնասէր թագաւոր մ'եղաւ. ասոր ատենը Հայաստանի մէջ երևելի եղան՝ Ս. Սահակ Պարթև կաթողիկոսն և Ս. Մեսրոպ գիտնական վարդապետը:

— Հայոց գրերն ո՞վ գտաւ:

147. Արտուր թէ Հայերը մինչև այն ատեն իրենց յատուկ գիր չունէին. Մեսրոպ վարդա-

Եստուած էր պաշտէին. ուստի մատնիչ նախա-
բարները Հայաստան զրկեց մեծ պատիւներ տա-
լով անոնց:

— Ս. Սահակ Ինչպէս դեմ կեցաւ նախարարաց այս ինքզնին:

154. Ս. Սահակ շատ աղաչեց նախարարաց
որ այս սոսկալի աղէտը չը բերեն Հայաստանի
վրայ, և իմացուց որ Պարսիկք Հայոց Թագա-
ւորութիւնը ջնջելէ յետոյ՝ Հայոց Ս. Կրօնքը
և Ազգութիւնն ալ ջնջելու պիտի աշխատին:

— Արշակունեաց իշխանութիւնը Բրշակ գեմացաւ և ինչպէս
կործանեցաւ:

155. Անմիտ նախարարներն այս խօսքերը
բանի տեղ չը դրին, այլ պարսից Թագաւորին
հաճելի ըլլալու համար Ս. Սահակն ալ ամբաս-
տանեցին. Պարսից Թագաւորն ալ զինքը կա-
թողիկոսութենէ, ձգելով՝ Պարսկաստանի մէջ ար-
գիլեց, իսկ Արտաշէսը հեռաւոր երկիր մ'աքսո-
ւեց 6 տարի Թագաւորելէն յետոյ:

Այսպէսով կործանեցաւ Արշակունեաց Թա-
գաւորութիւնը՝ Վրիստոսի 433 թուականին,
580 տարի զիմանալէ յետոյ:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՄԱՐԶՊԱՆՍՑ ԵՒ ՈՍՏԻԿԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

—

Մեր ազգին պատմութեան այս երրորդ մասն
երկու զլխաւոր ժամանակներու կը բաժնուի, որք
են

Ա. Մարզպանաց իշխանութիւն:

Բ. Ոստիկանաց իշխանութիւն:

—

ՄԱՐԶՊԱՆԱՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա Ե Զ Մ Ի Ը Ր Ը Ա Պ Ո Ւ Ը 14 տարի

Գ. Ե. 434—448

— Արշակունեաց կործանելէն յետոյ ինչ եղաւ Հայաստան:

156. Արշակունեաց Թագաւորութիւնը տկա-
րացաւ Հայոց տգիտութեան և անմիաբանու-
թեան պատճառաւ, և նախարարները բոլորովին
կործանեցին զայն. այն ատեն Պարսից Թագա-
ւորն Հայաստանի տիրելով՝ իր կողմէն Մարզ-

պան կոչուած իշխան մը կը ղրկէր Հայաստան որ կը կառավարէր զՀայս և տուրք կը ժողվէր:

— Ո՛վ եղաւ առաջին մարզպան:

157. Առաջին մարզպան եղաւ Սեհմիհրշապուհ անուն Պարսիկ իշխանը 14 տարի:

— Պարսից Յազկերտ Բ. թագաւորն Հայոց համար ի՞նչ միտք ունեցաւ:

158. Պարսից Յազկերտ Բ. թագաւորը միտքը դրաւ որ Հայոց քրիստոնէութիւնը ջնջէ, և զամենքն ալ կրակապաշտ ու արեւապաշտ ընէ. վասն զի Պարսիկք կրակն ու արեւն Աստուծոյ տեղ կը պաշտէին:

— Յազկերտ երկրորդ իւր նպատակին հասնելու համար ի՞նչ ըրաւ:

159. Յազկերտ իւր չար նպատակին հասնելու համար՝ Հայոց Սասակ Սիւնի իշխանին շատ պատիւներ տուաւ և Սեհմիհրշապուհի մեռնելէն յետոյ զինքն Հայոց վրայ մարզպան զրաւ:

ՎԱՍԱԿ ՍԻՒՆԻ 4 տ.

Բ. Ե. 448—452

— Սասակ Սիւնի ի՞նչ ըրաւ:

160. Սասակ Սիւնի մարզպան ըլլալէ յետոյ՝

տոյ՝ սկսաւ աշխատիլ որ բոլոր Հայերը կրակապաշտ ընէ, և Պարսից թագաւորին աչքը մշտնելով Հայոց թագաւոր պսակուի:

— Ո՛վ էր Սեհմի Վարդան Մամիկոնեան:

161. Սասակայ ատեն, Հայաստանի մէջ երեւելի եղաւ Յեհն Վարդան Մամիկոնեան նախարարը՝ որ Ս. Սահակայ թոռն էր. ասիկա բոլոր Հայոց առաջնորդ եղաւ որ քրիստոնէութիւնը ջնջողուն:

— Յազկերտ Բ. ինչո՞ւ Հայոց նախարարները բանտարկեց:

162. Յազկերտ Բ. Հայոց նախարարները ի Պարսկաստան կանչեց ու բանտարկեց, որպէս զի հաւատքնին ուրանան. նախարարները առերեսա Յազկերտի կամքը կատարեցին. բայց երբ Հայաստան դարձան, Յովսէփ կաթողիկոսին և Ղևոնդ երէցին առջև զղջացին:

— Յազկերտ Հայոց դիմադրութիւնը լսելով ի՞նչ ըրաւ:

163. Յազկերտ երբ Հայոց դէմ դնելը լսեց, բարկանալով շատ զօրք զըկեց Հայաստան. այս զօրքերը միացան Սասակայ և ուրիշ մէկ քանի ուրացող նախարարներու հետ, ու պատարաստ եղան որ պատերազմին և բռնութեամբ ջնջէն քրիստոնէութիւնը:

Պատերազմ՝ Վարդանանց 451ին

— Մեծն Վարդան Պարսից պատրաստութիւնը երբ լսեց ինչ
ըստ:

164. Մեծն Վարդան Հայաստանի ամեն
կողմը լուր ղեկեց որ ուղղող գայ իրեն հետ պա-
տերազմի Պարսից դէմ. շուտ մը 66,000 կտրիճ
Հայեր եկան Վարդանայ քով, որպէս զն քրիս-
տոնէութեան և հայրենեաց համար կռուին:

— Վարդան իւր բանակն մը հաստատեց:

165. Վարդան իւր բանակը Շաւարշան բ-
տուած դաշտը տարաւ. այս դաշտին մէջն
Տղմուտ անուն գետ մի կ'անցնի. վասակ ալ
Պարսից և ուրացող հայոց զօրքովն հոն եկաւ,
և երկու կողմն ալ պատերազմի պատրաստուե-
ցան:

— Հայոց լրանակին մէջ կրօնաւորներ ալ կային:

166. Հատ մը անձնուէր եպիսկոպոսներ և
քահանայներ ալ կային Հայոց մեծ բանակին
մէջ. ասոնք կոխէն օր մ'առաջ բոլոր զօրքը
խոստովանցուցին, հաղորդեցին. Պ. Լոնդ երեց
քարոզ մը տուաւ, Մեծն Վարդան ալ ճառ
մը խօսեցաւ և զօրքերը սիրտ տոին:

— Պատերազմն ինչպէս եղաւ:

167. Առաւօտ էր՝ երբ պատերազմն սկսաւ:

Հայք և Պարսիկք մեծ կատաղութեամբ մէկ
մէկու խառնուեցան ու մէկմէկ ջարդեցին. Տղմուտ
գետին ջուրն արիւնով ներկուեցաւ. Պարսիկք
տկարացան և սիսան ետ քաշուիլ:

— Մ. Վարդան ինչպէս մեռաւ:

168. Ըյս կռուին սաստիկ ժամանակը՝ Ս.
Վարդան մեծամեծ քաջութիւններ ընելէ յե-
տոյ՝ զարնուեցաւ ու մեռաւ. այն ատեն Հայե-
րը շփոթեցան, և օրն երեկոյ բլլալուն ասդին
անդին ցրուեցան:

— Պատերազմն վերջը Վասակ ինչ ըրաւ:

169. Պատերազմէն վերջը Վասակ Հայաս-
տանի շատ մը կողմերը պատեցաւ, սոսկալի չա-
րիք դործեց, շատ մարդ սպաննեց, ամեն բան
այրեց ջնջեց, բայց չկրցաւ Հայոց մէջն քրիս-
տոնէութիւնը ջնջել և իայտառակուեցաւ:

— Այս մեծ պատերազմին մէջ որչափ մարդիկ մեռան:

170. Վարդանանց մեծ պատերազմին մէջ
1036 Հայ և 3544 Պարսիկ մեռան:

— Վասակ ինչպէս սատկեցաւ:

171. Վասակ յանցաւոր դատուեցաւ Պար-
սից դատաւորին առջև իւր անգթութեանց հա-
մար, և բանտը դրուեցաւ ու հոն որդնաւելով
սատկեցաւ:

Եմեն Հայ վարդանը կը սիրէ և կ'օրհնէ.
Իսկ վասակը կ'ատէ և կը նզովէ:

Վասակայ յաջորդող Մարգարանները եւ.

Մ Ե Ծ Ն Վ Ա Հ Ա Ն

— Վասակայ որճնը յաջորդեցին:

172. Վասակայ յաջորդեց Լտորորմիզդ Պարսիկ իշխանը, որուն ութ տարիէն յաջորդեց Ատրվշնասպ՝ նոյնպէս Պարսիկ. ասիկա Պարսից թագաւորին հրամանաւ նորէն սկսաւ Հայերը չարչարել և ստիպել որ քրիստոնէութիւնը թողուն. հաւատացեալ նախարարները պատիւէ ձկեց և ուրացեալ նախարարները բարձր աստիճաններու հասցուց:

— Հայոց նախարարները Բնչ ըրին Ատրվշնասպի:

173. Հայոց քրիստոնէայ նախարարները Ատրվշնասպի բռնութենէն ազատելու համար՝ Պարսիկներէն ապստամբեցան և իրենց կողմէն Սահակ Բազրատունի իշխանը մարզպան՝ իսկ Վահան Մամիկոնեան իշխանը զօրավար դրին:

— Ո՛վ էր Վահան Մամիկոնեան և Բնչեր ըրաւ:

174. Մեծն Վահան Մամիկոնեան՝ Պարսիկայ եղբորը տղան էր. ասիկա նախ հաւատքը

ուրացաւ, յետոյ զղջալով դարձի եկաւ և Հայոց զօրաց զլուին անցնելով՝ զարմանալի քաջութեամբ պատերազմեցաւ Պարսից դէմ և միշտ յաղթեց. այս պատերազմաց մէկուն մէջ Սահակ մարզպանը զարնուեցաւ ու մեռաւ տարի մը իշխեցէ յետոյ:

— Մեծին Վահանայ ամենէն նշանաւոր քաջութիւնը զորքէն եղաւ:

175. Անգամ մը Վահան 30 հոգիով 3—4000 Պարսիկներու մէջ մտաւ գիշեր ատեն և անպարտելի քաջութեամբ կռուելով քանի մը հարիւր մարդ ջարդեց, միւսներն ալ փախցուց:

— Վահան Բնչպէս հաշտուեցաւ Պարսից հետ:

176. Պարսիկք սոսկացին Վահանէն, իրենց թագաւորն ալ ուղեց որ ասանկ քաջ մարդու մը հետ հաշտուի. Վահան պայման դրաւ, որ Պարսիկները կրօնքի կամ ուրիշ բանի համար նեղութիւն չը տան Հայոց:

— Վահան Բնչպէս մարզպանութիւն ըրաւ:

177. Վահան Պարսից թագաւորին կողմանէ՝ Հայոց մարզպան եղաւ. շատ ծաղկեցուց Վաստան, օտար թշնամիները վճնտեց և 26 տարիէն մեռաւ:

Վահանայ յաջորդները մինչև Հազարացիք 182 տ.

Բ. Ե. 541—693

— Վահանայ որո՞նք յաջորդեցին:

170. Վահանայ յաջորդեցին՝ նախ իւր եղբայրը Վարդ 3 տարի. յետոյ Բուրդան անզգամ՝ Պարսիկը 5 տարի. յետոյ ՄԺԵԺ Ղանուկի հայ իշխանը, որ 30 տարի քաջութեամբ և իմաստութեամբ կառավարեց զՀայաստան և օտար թշնամիները վռնեց:

— Հայոց Ազգային թուականն երբ հաստատուեցաւ:

179. Սովմէս կաթողիկոս Քրիստոսէ 551 տարի յետոյ՝ Հայոց Տումայրը շինեց և այն ամենէն սկսաւ մեր Ազգային թուականը:

— Վարդան Բ. Մամիկոնեան իշխանին վրայ Բնշ գիտելիք կայ:

180. Վարդան Բ. Մամիկոնեան նախարարը՝ Յունաց կայսեր օգնութեամբ մեծամեծ պատերազմներ ըրաւ Պարսից Խոսրով Թադաւորին դէմ և երևելի եղաւ:

— Գայլ Վահանի վրայ Բնշ գիտելիք կայ:

181. Գայլ Վահան Մամիկոնեան իշխանը զարմանալի խորամանկութեամբ և յանդգնու-

թեամբ Պարսից 10 հազար զօրքերը ջարդեց և Հայաստանի մէկ մասն անոնց ձեռքէն ազատեց:

— ՄԺԵԺ Ղանուկին յաջորդող մարզպանները որո՞նք են:

182. ՄԺԵԺ Ղանուկի մարզպանին յաջորդեցին հետեւեալ Պարսիկները. Ղենշապուհ 3 տարի. Վշնաս Վահրամ 5 տարի. Վարազդատ 7 տարի. Սուրեն 14 տ. Վարդան Բ. Մամիկոնեան զՍուրեն սպաննեց, քանզի Սուրեն անոր Մանուէլ եղբայրը մեռցընել տուած էր:

— Սուրենին որո՞նք յաջորդեցին:

183. Սուրենին յաջորդեցին Վրոն Նիհր Պարսիկը 14 տ. Միբատ Բազրատունի 8 տ. Դաւիթ Սահառունի 23 տ. ասիկա իւր իշխանութենէն ինկաւ և տեղն անցաւ Վարազդատիոյ Բազրատունի 8. տ:

— Վահանէն յետոյ մինչև Վարազդատիոյ Հայերն Բնշպէս ապրեցան:

184. Վահանէն յետոյ նստող մարզպանաց ատեն Հայերը դարձեալ թշուառութեան մէջ ինկան, մինչև 120 տարի. Պարսից Թադաւորները զանազան չարչարանօք նեղեցին զերեւելիք միայն երբեմն քաջ և հայրենասէր նախարարներ ու Հայ մարզպանք բարի ծառայութիւններ ըրին ազգին:

— Ո՛չ էր Մեծն Մուհամմէտ և ի՛նչ ըրաւ :

185. Մուհամմէտ անուն ուղտապան մը Քրիստոսի՝ 621 թուականին Արաբիոյ (Արապիստան) կրապաշտ ժողովրդեան մէջ նոր կրօնք մը քարոզեց . շատ մարդիկ իրեն հետեւելով Մահմետական կամ Սիւպիման կոչուեցան . Արաբիոյ ժողովուրդը Հագարացի ըսուած ազգն էր :

— Պարսից տէրութիւնն ի՛նչպէս կործանեցաւ :

186. Հագարացիք քիչ ատենի մէջ սաստիկ զօրանալով՝ Պարսից թագաւորութիւնը կործանեցին և բոլոր Պարսիկները Մահմետական ըրին .

— Պարսից տէրութեան կործանելէն յետոյ Հայաստան ի՛նչ եղաւ :

187. Պարսից տէրութեան կործանելէն յետոյ, Յունաց կայսերը տիրեցին Հայաստանի և իրենց կողմանէ վերակացու դրին հոն 632ին . այս վերակացուները Աբապաղապ կոչուեցան, և են . Գաւիթ Սահառունի 6 տ. Համազասպ Մամիկոն 3 տ. Գրիգոր Մամիկոն 34 տարի, այս վերջինն Հագարացւոց ձեռքով իշխան եղաւ :

— Առաջին Աբապաղապին ատեն ի՛նչ պատահեցաւ Հայաստան :

188. Առաջին Աբապաղապին ատեն Հա-

գարացիք Հայաստան արշաւեցին, և Հայոց անմիութենէն օգուտ քաղելով՝ շատ քաղաքներ կործանեցին, անթիւ անհամար մարդիկ սպանեցին, ամենուն ունեցածը յափշտակեցին և 35,000 գերի բռնելով իրենց երկիրը տարին :

— Երկրորդ Աբապաղապին ատեն ի՛նչ եղաւ Հայաստան :

189. Երկրորդ Աբապաղապին ատեն Հագարացիք դարձեալ մեծ զօրութեամբ Հայաստան մտան, շատ մարդիկ ջարդեցին և մնացելոց վրայ ծանր տուրք դրին, Յոյները երբոր իմացան թէ Հագարացիք Հայոց տիրեք են, ահագին բանակաւ Հայաստան արշաւեցին և տիրեցին բոլոր երկրին :

— Հայաստան վերջապէս որո՞նց իշխանութեան ներքե մնաց :

190. Յոյնք և Հագարացիք շատ անգամ մէկմէկու դէմ պատերազմելէ և զՀայաստան արիւնլուայ ընելէ յետոյ, վերջապէս Հագարացիք տիրեցին 693ին, և սկսան իրենց կողմէն իշխաններ շրջել, որոնք դատ կը անանէին, տուրք կը ժողվէին և պէտք եղած ատեն թշնամեաց դէմ կը պատերազմէին . այս իշխանները Ռապիւան կոչուեցան :

ՈՍՏԻԿԱՆԱՅ ԻՃԵԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԱՊՏՈՒԼԼԱՀ 10 տ.

Ք. Ե. 694—704

— Ո՛վ եղաւ առաջին Հագարացի ոստիկանը:

191. Առաջին Հագարացի ոստիկանը եղաւ Ապտուլլահ կամ Աբդլա. ստիկա չար մարդ մ'էր և չարաչար նեղեց զՀայերը, որպէս զԵրիստոնէութիւնը Թողուն և Սահմասական ըլլան:

ԿՈՇՄ 13 տ.

Ք. Ե. 704—717

— Ապտուլլահի ո՛վ յաջորդեց:

192. Ապտուլլահի յաջորդեց սոսկալի դէշ մարդ մը՝ որոյ անունն էր Սոլմ. ստիկա Հայոց բոլոր նախարարները խաբէութեամբ կանչեց, Նախիջևան քաղաքին եկեղեցւոյն մէջ փակեց և այրեց:

ԿՈՇՄԻՆ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ 133 տ.

Ք. Ե. 717—859

— Սոլմին յաջորդները որո՞նք են:

193. Սոլմին յաջորդեցին իրարու ետեւէ քանի մը Հագարացի ոստիկաններ, քանի մ'ալ Հայ իշխաններ՝ որոնք Պարսիկ կոչուեցան. ասոնք են, Սկլթ 10 տ. Սահմաւ 4 տ. Ապտիւլ աղիւ 11 տ. Սրուան 1 տ. Էշաթագրատունի 15 տ. Եղեա Ա. 2 տ. Սահակ Բագրատունի 7 տ. Սիւլէյման 9 տ. Պէքի 7 տ. Հասան 7 տ. Աղետ Բ. 7 տ. Խուզխա 10 տ. Հոլ 15 տ. Բագրատ Բագրատունի 10 տ. Ապուսէթ 11 տ.:

— Ապուսէթ ոստիկանին վայ ինչ դիտելք կու:

194. Ապուսէթ չարագործ ոստիկանը չափազանց բռնութիւն բանեցընելուն համար՝ Հայերը զարկին ապանանցին գինոր:

— Ո՛վ էր Բուզա:

195. Հագարացւոց մէծն՝ որ ամիրապետ կը կոչուէր, շատ զօրքով Բուզա անուն զօրապետը Հայաստան ղրկեց, որպէս զԵրիստոնէութի մահուան վրէժն առնու:

ԲՈՒՂԱՅ ԵՄ.

Բ. Ե. 850—855

— Բուղա Բնչ ըրաւ Հայաստանի մէջ:

196. Բուղա անողորմ վագրի նման Հայաստան յարձակեցաւ. և անհամար աղջիկ, կին, տղայ, երիտասարդ ու ծեր ջարդեց, շատերն ալ տաճկոց, և անհնարին աղէտ ու ապականութիւն գործեց մեր խեղճ հայրենեաց մէջ:

— Ո՛ր Հայ իշխանը միացաւ Բուղայի հետ:

197. Բուղայի անգթութենէն ազատելու համար՝ Սմբատ Բագրատունի իշխանը միացաւ իրեն հետ, և շատ նախարարներ մատնեց անոր ձեռքը. ասանկով կը յուսար որ Բուղայի աչքը կը մոռնէ Սմբատ և իրեն չարիք չըլլար:

— Բուղա Բնչ ըրաւ Սմբատին:

198. Բուղա Հայաստանն արիւնդուայ ընելէ յետոյ՝ բիւրաւոր մարդիկ Սմբատն ալ մեկտեղ գերի ընելով շղթայի զարկաւ, և հետը Պաղտատ քաղաքն ամիրապետին տարաւ:

— Ամիրապետն Բնչ ըրաւ այդ գերիներուն:

199. Ամիրապետն գերիներուն հրամայեց որ

հաւատքնին ուրանան. ոմանք վախնալով Սահմետական եղան, ոմանք ալ նահատակուեցան. Սմբատ բանտը դրուեցաւ և ըրած չարութեանց վրայ զղջալով՝ մեռաւ և կոչուեցաւ Սմբատ Խաչապետ:

ԱՀՈՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ. ԻՀԽԱՆԱՅ ԻՀԽԱՆ 25 ԵՄ.

Բ. Ե. 859—884

— Բուղայի երթալէն յետոյ Հայաստան Բնչ եղաւ:

200. Բուղայի ատեն Հայաստան վերջին ծայր թշուառութեան հասած էր. իր երթալէն յետոյ Ամիրապետը գթալով Հայոց վրայ՝ Աշոտ Բագրատունիին յանձնեց երկրին կառավարութիւնն և զինքն Իշխանաց Իշխան անուանեց:

— Աշոտ Բնչ ըրաւ:

201. Աշոտ սկսաւ Հայաստանի ամեն կողմը շէնջընել, Հայերը խաղաղեցուց, նախարարներն ալ իրեն հետ միացընելով զօրաւոր բանակ մը կազմեց և զինքը պատկառելի ըրաւ ամենուն. բարեսիրտ Ամիրապետն ալ Աշոտին իմաստութիւնն և քաջութիւնը լսելով՝ Հայոց նախա-

քարներուն աղաչանք Հայաստանի թագաւոր
պսակեց զինքը, 884 թուին:

Եյս ատենէն սխաւ Բաղրատունեաց իշխա-
նութիւնը:

ՄԱՍՆ ՁՈՐՈՐԴ

ԲԱՍՐԱՑՈՒՆԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բաղրատունեաց իշխանութիւնը գլխաւոր ժա-
մանակներու չը բաժնուիր, վասն զի սկիզբէն մին-
չե վերջը Բաղրատունեաց բոլոր թագաւորներն
ուրիշ տէրութեանց հարկատու էին և երևելի
փոփոխութիւն մը չկրեցին:

ԱՇՈՏ Ա. 5 տ.

Գ. Ե. 889—904

—Աշոտ Ա. ինչպէս թագաւոր եղաւ:

202. Աշոտ Ա. Հայ նախարարաց աղաչա-
նքով Ամիրպակեփն ձեռամբ թագաւոր պսակուե-
ցաւ Հայաստանի, և երջանիկ իշխանութիւն մը

վարեց, Հայաստանը խաղաղեցուց, յետոյ Պօլիս
դնաց և Զանաղ կայսրէն մեծ պատիւ գտաւ.
անկէջ Հայաստան դառնալու ատեն՝ հիւան-
դացաւ ու մեռաւ 5 տ. թագաւորելէ յետոյ:

ՍՄԲԱՏ Ա. 15 տ.

Գ. Ե. 889—904

—Աշոտ Ա. ինչպէս յաջորդեց:

203. Աշոտ Ա. ինչպէս յաջորդեց իր որդին Սմբատ
Ա. ասիկա արի և բարեխիտ թագաւոր մ'էր,
և կուգէր որ խաղաղութեամբ Հայաստանը կա-
ռավարէ. բայց իր Լեւոն հօրեղբայրը դէմը պա-
տերազմի ելաւ և ուզեց որ ինքը թագաւորէ:

—Սմբատ ինչ ըրաւ Արտաշ գէմ, և ո՞վ էր Ափշին:

204. Սմբատ քանի մ'անգամ յաղթեց Լե-
ւոնին, բայց չկրցաւ հանդիստ ըլլալ. վասն զի
Միջագետք ըսուած երկրին Ափշին ոստիկանն
երեք չորս անգամ Սմբատայ դէմ պատերազմի
եկաւ, թէպէտ յաղթուեցաւ:

—Ո՞վ էր Յուսուփ և ինչ ըրաւ:

205. Ափշինի մեռնելէն յետոյ՝ անոր Եւս-
տի կամ Եւստուփ (Յովսէփ) եղբայրը Սմբատ

բատայ վրայ վաղեց. Մմբատ թէպէտեւ դիմացաւ, բայց երբոր նախարարներն իրմէ զատուեցան, յաղթուեցաւ և հաշտութիւն ըրաւ Յուսուփի հետ:

— Յուսուփ Հայերը տկարացնելու համար ի՞նչ ըրաւ:

206. Յուսուփ ուղեց Հայերը տկարացնելու ստի Պաղիկ Արծրունի իշխանը Վասպուրական երկրին թագաւոր պսակեց. Պաղիկ ալ Յուսուփի հետ միտնալով սկսաւ Մմբատայ դէմ պատերազմիլ:

— Մմբատ ի՞նչո՞ւ նախարարաց աչքը փորեց:

207. Մմբատ ամեն կողմանէ նեղուեցաւ, վասն զի տղէտ և անմիտ նախարարներն ալ պղտիկ պատճառաւ մը հետը թշնամի եղան և ուղեցին զինքը սպաննել, բայց խայտառակուեցան և Մմբատ անոնցմէ շատերուն աչքերը փորել տուաւ:

— Յուսուփ ի՞նչպէս բռնեց զՄմբատ:

208. Մմբատ երբ տեսաւ որ Յուսուփ զինքը բռնել կ'ուզէ, քիչ մը զօրքով Վասպուրական ըստած բերդը քաշուեցաւ. Յուսուփ եկաւ բերդը պաշարեց անաւ և Մմբատն ալ գերի բռնեց:

— Ի՞նչ եղաւ Մմբատայ վախճանը:

209. Մմբատ տարի մը հանգիստ ապրելէ յետոյ՝ Յուսուփ ստիպեց զինքն որ հաւատքը ուրանայ. նախ բանտի մէջ զրաւ, յետոյ սկսաւ չարչարել և վերջապէս Հայոց զօրացը դէմ խաչի վրայ գամեց խեղճ թագաւորը. ետքն ալ մորթել տուաւ:

ԱՇՈՏ Բ. ԵՐԿԱԹ 14 տ.

գ. Ե. 914—928

— Մմբատ Ա. ի մէջ յաջորդեց:

210. Մմբատ Ա. ի մեռնելէն յետոյ՝ Աշոտ Երկաթ իւր որդին՝ զօրք ժողվեց, Հայաստանի թշնամիները վռնտեց և 10 տարի վերջն ալ Հայոց վրայ թագաւոր եղաւ:

— Յուսուփ ի՞նչ ըրաւ Աշոտ Երկաթին:

211. Յուսուփ շատ զօրքով Աշոտ Երկաթի վրայ եկաւ և սկսաւ Հայաստանի մէջ ամեն գէշութիւն ընել, Հայոց տղէտ և փառասէր նախարարներն ալ անհոգ կեցան:

— Աշոտ կրցաւ Յուսուփի դէմ դնել:

212. Աշոտ մինակ մնալուն չկրցաւ Յուսու-

վի դէմ պատերազմիլ. այս պատճառաւ Հայաստանն եօթն տարի մեծ խեղճութեան մէջ էր:

— Այս խեղճութեան հետեանքն ի՞նչ եղաւ:

213. Երբոր Յուսուփ Հայաստանը կապահանէր, Հայոց նախարարներն ալ մէկ մէկու դէմ կռուիլ սկսան. ուստի շատ մարդ ջարդուեցաւ, և երկրազործութիւնը դադրելուն սաստիկ սով եղաւ:

— Այս սովին ժամանակ ի՞նչ եղաւ:

214. Այս սովին ժամանակ շատ մարդիկ աւոթութենէ մէկզմէկ մեռուցին և միան եփելով կեցան. եղան մայրեր ալ որ իրենց զաւակները մորթեցին ու կերան:

— Այս երկաթի տունն ո՞վ էր Հայոց կաթողիկոսն և ի՞նչ ըրաւ:

215. Այստեղի վրայ ատեն Հայոց կաթողիկոսն էր Յովհաննէս Ազգասէր հայրապետաւորիս Յունաց կայսեր նամակ մը դրեց և անկէ օգնական զօրք ուղեց Այստեղ համար:

— Այստեղ Յունաց զօրքով ի՞նչ ըրաւ:

216. Այստեղ Կ. Պօլիս գնաց և շատ մը Յոյն զօրք առնելով Հայաստան եկաւ Յուսուփը

վրանց և Հայոց նախարարներն իրեն հետ զանգեցուց:

— Հայաստանն ինչու նորէն խռովեցաւ:

217. Այստեղ հօրեզօրը որդին Այստեղ բռնաւոր անուն իշխանը Յուսուփի ձեռք թաղաւոր եղաւ և սկսաւ Այստեղ Երկաթին դէմ կռուիլ. ուստի Հայաստան դարձեալ տաէն ի վրայ եղաւ:

— Այստեղ Երկաթ ինք զինքն ազատեալ համար ի՞նչ ըրաւ:

218. Այստեղ այսպէս թշնամիներէ պաշարուելով ուղեց որ իր անձը ազատէ. 100 քաջ մարդեր ժողովեց և Պեղամայ ծովուն մէջ Սևան ըստած կղզին գնաց:

— Այստեղ Սևան կղզին դռնուած ատեն որո՞ հետ պատերազմեցաւ:

219. Յուսուփայ իշխաններէն Պէշիր անուն մէկը շատ զօրքով Այստեղ դէմ եղաւ. Այստեղ 70 հոգով Պեղամայ ծովուն վրայ պատերազմեցաւ անոր հետ, յաղթեց և փախցուց զինքը:

— Այստեղ Պէշիրը փախցընէն յետոյ ի՞նչ ըրաւ:

220. Այստեղ Պէշիրը փախցընէն յետոյ Հայաստանը խաղաղեցուց և քիչ ատենէն մեռաւ. 14 տարի թագաւորեց. չափէ դուրս քաջութեանն համար Այստեղ Երկաթ կոչուեցաւ:

ՔԱՐԱՍ 24 տ. ԵՍ ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐՄԱԾ 16 տ.

Ք. Ե. 928—977

— Աշոտ Երկաթին ով յաջորդեց :

221. Աշոտ Երկաթին յաջորդեց իր Աբաս եղբայրը. ասիկա շատ զօրք ժողվեց, Հայաստանի բոլոր թշնամիները վռնտեց և նախարարները զսպեց :

— Աբաս քանի՞ տարի թագաւորեց և իրեն ով յաջորդեց :

222. Աբաս 24 տարի քաջութեամբ և իմաստութեամբ իշխեց յետոյ մեռաւ : Իւր Աշոտ որդին 90,000 զօրք ժողվելով Հայոց թշնամիները սարսափեցուց և 9 տարիէն թագաւորեցաւ :

— Կարոց թագաւորութիւնն ինչպէս հաստատուեցաւ :

223. Աշոտ Գ.ին պզտիկ եղբայրը Մուշեղ Կարս քաղաքին մէջ ինքզինքը թագաւոր պսակեց. Աշոտ չուզելով որ պատերազմ ըլլայ՝ խաղաղութիւն ըրաւ հետը. Մուշեղին հաստատած այս թագաւորութիւնը կոչուեցաւ Թաթար-Սարսափեց Կարոց :

— Աշոտ Գ. ինչպէս ողորմած ըսուեցաւ :

224. Աշոտ Գ. աղքատները շատ կը սիրէր, իւր բոլոր ունեցածն անոնց կը բաշխէր և անոնց հետ կը ճաշէր. անոր համար Աշոտ Ողորմած կոչուեցաւ :

— Աշոտ Ողորմածին ով յաջորդեց :

225. Աշոտ Ողորմած 16 տարի թագաւորելով երջանիկ ըրաւ զՀայերն և մեռաւ. իրեն յաջորդեց իր որդին Սմբատ Բ. :

ՍՄԲԱՏ Բ. 13 տ. ԳԱԳԻԿ Ա. 30 տ.

Ք. Ե. 977—1020

— Սմբատ Բ. ինչպէս թագաւորեց :

226. Սմբատ Բ. Հայոց թագաւորեցաւ իւր հօրը տեղ և իմաստութեամբ կառավարեց ըզՀայաստան. Անի անունով քաղաք նորոգեց ու մեծցուց և չորս կողմը պարիսպ քաշել, 1,000 չափ ալ եկեղեցի շինեց մէջը և 13 տարիէն մեռաւ :

— Սմբատ Բ.ի ով յաջորդեց :

227. Սմբատ Բ.ի յաջորդեց իւր որդին Գագիկ Ա. ասիկայ հօր և իմաստուն թագաւոր

մեղաւ, 30 տարի խաղաղութեամբ կառավարեց Հայաստան, և մեռաւ բոլոր Հայերը սուգի մէջ թողնով:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ-ՍԹԵՆՏ 20 ա.

բ. ե. 1020—1040

— Գաղիկ Ա. ի նվ յաջորդեց:

228. Յովհաննէս—Սմբատ՝ Գաղիկի որդին՝ իւր հօրն յաջորդեց. ասիկա տկար և թույլ թագաւոր մեղաւ, թշնամիք ալ եկան շատ չարիք ըսին Հայոց:

— Յովհաննէսի հակառակորդն ով էր:

229. Յովհաննէսի Էշտ եղբայրը կրակոտ և քաջ երիտասարդ մէր. ուրիշ որ ինքը թագաւոր ըլլայ. զօրք ժողովեց, Հայաստանը տակն ի վայր ըրաւ, բայց չյաջողեցաւ:

— Յովհաննէսի ասոն Հայաստան ինչ նոր թշնամի ունեցաւ:

230. Յովհաննէսի ասոն Ալիթացի Թաթար ըսուած գաղանաբարոյ ազգը ահագին բաղմունքեամբ Հայաստան եկաւ. այս ազգին իշխանն էր Տուղթիլ պէկ անուն բռնաւորը:

— Տուղթիլ ինչ ըրաւ Հայաստանի մէջ:

231. Տուղթիլ 7 տարի Հայաստանը աւերեց, մեծամեծ քաղաքներ կործանեց, քանի մը հարիւր հազար մարդ ջարդեց և անհամար գերի բռնեց, շատ մարդ ալ բռնութեամբ Մահմետական ըրաւ:

— Ռեբէ Էնչ ըրաւ Տուղթիլ:

232. Տուղթիլ մեծ բանակով Մանազկերտ ըսուած ամուր քաղքին վայր գնաց. քաղաքացիք միացան ու դէմ դրին, մեծամեծ քաջութիւններով Թաթարները վախցուցին, Գաղիկացի վարպետ մ'ալ Տուղթիլի պալապամարտ մեքենաներն այրեց. Տուղթիլ ամօթով ետ քաշուեցաւ:

— Թաթարներէն ուրիշ որոնք յարձակեցան Հայաստան:

233. Թաթարներէն զատ Յոյներ ալ Հայաստան արշաւեցին. Յովհաննէս թագաւորը տկար ըլլալուն՝ Վասիլ Այսեր թուրք տուաւ որ իւր մեռնելէն յետոյ Էնի քաղաքն Յունաց ձեռքն անցնի, միայն թէ կայսրը օգնէ իրեն Թաթարաց դէմ:

— Այսերն ինչ ըրաւ:

234. Այսերն այս թուրքը տունէն ուրա-

խացաւ և շատ զօրք զըկեց Յովհաննէսին՝ որ-
պէս զի Թաթարները վռնտէ:

— Աիրակոս քահանային վրայ ինչ գիտեւիք կայ:

235. Առստանդին կայսրը մեռնելու ատեն
Աիրակոս անուն չայ քահանայ մը կանչեց և
Յովհաննէսին Մանի համար վասիլ կայսեր
զըկած թուղթն անոր յանձնեց ու ըսաւ “Տար
այս թուղթն և թագաւորիդ տուր”:

— Աիրակոս թուղթն ինչ ըրաւ:

236. Աիրակոս քահանայն թուղթը քովը
պահեց և երբ Միքայէլ անուն մէկն ինչնայ
կայսր եղաւ, սոսկալի անօրէնութեամբ տարաւ
անոր տուաւ և փոխարէն շատ ստակ առաւ:

— Այս քահանային մասնութեան հետեանքն ինչ եղաւ:

237. Այս անարժան քահանայն ինչոյ
նման իւր հայրենիքը մատնեց և չայաստանի
մինչև հիմայ կրօն թշուառութեանց մէկ պատ-
ճառն ալ ինք եղաւ:

— Յովհաննէս — Սմբատ որչափ թագաւորեց:

238. Յովհաննէս — Սմբատ 20 տարի թա-
գաւորեց ու մեռաւ, իրեն յաջորդեց իւր եղբոր-
որդին՝ Վազիկ Ռ.՝ որ թէպէտ 16 տարեկան,
բայց խելացի և քաջ երիտասարդ մէն:

Գ. Ա. Գ. Ի. Կ. Բ. 5 տ.

Բ. Ե. 1040—1045

— Վազիկ Ռ. թագաւորելուն պէս ինչ ըրաւ:

239. Վազիկ Ռ. իւր Յովհաննէս հօրեղ-
բօրն յաջորդելուն պէս ուզեց որ չայաստանի
թշնամիները վռնտէ, 16,000 զօրք ժողովեց, Թա-
թարաց դէմ պատերազմեցաւ և հալածեց զանոնք:

— Ո՞վ և ինչպէս մարդ էր Վեստ Սարգիս:

240. Վազիկին ժամանակը Վեստ Սարգիս
անուն հայ իշխան մը կար չայաստանի մէջ
ասիկայ սկսաւ աշխատիլ որ Վազիկին տեղ ինքն
ըլլայ թագաւոր:

— Յոյներն ինչու չայաստան արշաւեցին:

241. Վեստ Սարգիս Յունաց կայսեր խօսք
տուաւ որ Մանի քաղաքը իրեն տայ. Վազիկ
դէմ կեցաւ. այս պատճառաւ կայսրը յունական
բանակ մը զըկեց չայաստան, բայց Վազիկ
վռնտեց զանոնք:

— Վեստ Սարգիս Վազիկին տեղն անցնելու համար ինչ մի-
ջոց գործածեց:

242. Վեստ Սարգիս չայոց նախարարներէն

շատերն և Գեփարայ) կոչուած Պետրոս կաթողիկոսն իրեն հետ միացուց և ջանք ըրաւ որ Ղրազիկ թաղաւորութենէ ձգէ. այս պատճառաւ խորհուրդ տուաւ Յունաց կայսեր, որ ըզ-Ղրազիկ Կ. Պօլս կանչէ և հոն վար դնէ:

— Յունաց կայսրը Ղրազիկին լինչպէս հրաւեր ըրաւ:

243. Յունաց կայսրը նամակ ղրկեց և Ղրազիկը Կ. Պօլս հրաւիրեց տեսութեան համար. երգում ալ կ'ընէր որ գեշութիւն չընէր իրեն՝ այլ թող կու տայ որ նորէն Լ'նի դառնայ:

— Ղրազիկ Կ. Պօլս երթալ ուղեց:

244. Ղրազիկ իմացաւ որ կայսրն իրեն խաղախութիւն պիտի ընէ, ուստի չուղեց Պօլս երթալ:

— Վեստ Սարգիս և Պետրոս կաթողիկոս Բ'նչ երգում ըրին:

245. Ահա Սարգիս և Պետրոս կաթողիկոս Ղրազիկին առջև Ս. Հաղորդութեան վրայ երգում ըրին և ըսին իրեն. «Մենք Լ'նի քաղաքն ուրիշի չենք յանձներ մինչև որ դու ես դառնաս»:

— Ղրազիկ Կ. Պօլս գնաց:

246. Ղրազիկ առանց ուղեւոր Կ. Պօլս դէ-հաց. կայսրը քանի մ'օր մեծ պատիւներ ըրաւ

իրեն. բայց յետոյ բանտարկեց ղինքն, և բռնու-թեամբ Լ'նի քաղաքն ուղեց:

— Ղրազիկ Լ'նի քաղաքը տուան կայսեր:

247. Ղրազիկ հայրենասէր թաղաւորը ամեն կերպով դէմ կեցաւ և ըսաւ կայսեր թէ «Լ'նի քաղաքն իմն չէ, այլ Հայոց ազգիին է և ես բան մը չունիմ որ տամ քեզ»:

— Ո՛վ կայսեր մասնեց Լ'նի քաղաքը:

248. Պետրոս կաթողիկոս Ահա Սարգսի և ուրիշ նախարարաց հետ միացաւ ու կայսրէն շատ ստակ առնելով, Լ'նի քաղաքին 40 բանալիները Կ. Պօլս ղրկեց. խեղճ Ղրազիկ թաղաւորը զարհուրեցաւ այս սոսկալի վատութեան վրայ:

— Լ'նի բանալիներն առնելէ յետոյ կայսրն Բ'նչ ըրաւ:

249. Կայսրն, Լ'նիի բանալանիներն առնելէ յետոյ Ղրազիկ թաղաւորութենէ ձգեց, և միայն քանի մը պղտիկ քաղսքներ տուաւ անոր. Ղրազիկ կատաղութեամբ և յուսահատութեամբ շատ Յոյներ սպաննեց, Յոյներն ալ օր մը բռնեցին սպաննեցին ղինքը:

— Քանի տարի թաղաւորեց Ղրազիկ Գ:

250. Ղրազիկ 5 տարի թաղաւորելէ յետոյ 34 տարի ալ ապրեցաւ և այնպէս մեռաւ:

Բաղրատունեաց Թագաւորութիւնը կործանեցաւ Քրիստոսէ 1045 տարի յետոյ,

ԳԻՏԵԼԻՔ

Արծրունեաց Թագաւորութեան Վրայ. 113 տ.

Ք. Ե. 908—1021

— Արծրունեաց Թագաւորութիւնն ինչպէս մնաւ:

251. Բաղրատունեաց Միւստ Ե. Թագաւորին ատեն, Քրիստոսէ 908 տարի յետոյ, Արծրունի ըսուած հայ յեղին նախարարը Պաղիկ Յուսուփէն Թագաւոր պատկուեցաւ Հայաստանի Ասպուրական նահանգին վրայ: Այս Թագաւորութիւնը կոչուեցաւ Արծրունեաց Թագաւորութիւն:

— Արծրունեաց Թագաւորութիւնն որչափ տևեց:

252. Արծրունեաց Թագաւորութիւնը տևեց մինչև Քրիստոսի 1,021 թուականը, այսինքն 113 տարի:

Այդքին Թագաւորն եղաւ Սենեքերիմ:

— Սենեքերիմ ինչու ձգեց Թագաւորութիւնը:

253. Սենեքերիմի Ժամանակ Թաթարներն

Ասպուրական արշաւեցին. Սենեքերիմ տկար ըլլալով Յունաց կայսրէն խնդրեց որ Ասպուրական նահանգն Յունաց Թողսւ և ինքը փոխարէն Սերաստիան առնէ:

— Ինչպէս վերջացաւ Արծրունեաց Թագաւորութիւնն:

254. Սենեքերիմ, Յունաց կայսեր հաճութեամբ, հետը 400,000 հոգի առած՝ Սերաստիա գետի ու հոն բնակեցաւ. ասանկով վերջացաւ Ասպուրականի մէջէն Արծրունեաց Թագաւորութիւնը. Սենեքերիմի մեռնելէն յետոյ իւր յաջորդները բոլորովն Թողուցին Թագաւորութեան պատիւը:

ԳԻՏԵԼԻՔ

Կարուց Թագաւորութեան վրայ. 93 տ.

Ք. Ե. 961—1063

— Կարուց Թագաւորութիւնն ինչպէս հաստատուեցաւ:

255. Բաղրատունեաց Աշոտ Գ. Ոգորմաճ կոչուած Թագաւորին Ժամանակը՝ Քրիստոսէ 961 տարի յետոյ՝ Մուշեղ իշխանը Կարս քաղաքին մէջ ինքզինքը Թագաւոր պատկեց և կոչուեցաւ Թագաւոր Կարուց:

— Ի՞նչպէս կործանեցաւ Կարուց Թագաւորութիւնը:

256. Կարուց վերջին Թագաւորն եղաւ Վազիկ անուն մէկը. ասիկայ Պարսից Աբիասլան Թագաւորէն վախնալով՝ իւր երկիրն Յունաց կայսեր տուաւ, և ինք զնաց պղտիկ բերդի մը մէջ բնակեցաւ:

— Կարուց Թագաւորութիւնը որչափ տևեց:

257. Կարուց Թագաւորութիւնն 93 տարի տևեց և Բագրատունեաց անկումէն քիչ մը յետոյ կործանեցաւ, ուստի Վրիստոսի 1,065 Թուականին բոլոր Հայաստան օտար Թագաւորներու ձեռք մնաց:

— Այս Թշամիք Ի՞նչ ըրին Հայաստանի մէջ:

258. Այս Թշամիք մեծամեծ աւերմունք ղործեցին, անհամար մարդ ջարդեցին, շատ քաղաքներ կործանեցին. ուստի բիւրաւոր թշուառ Հայ ընտանիք, իրենց անձն ապրեցընելու համար՝ ունեցածնին թողուցին, և Հայաստանէն ելնելով օտար երկիրներ զաղթեցին:

Հայոց գաղթած առաջին երկիրներն եղան Աիլեկիա, Խրիմ, Լեհաստան և Մոլտաւիա,

ԳԻՏԵԼԻՔ

Անի քաղաքին վրայ. 343 տ.

թ. ե. 987—1320

— Անի քաղաքն ո՞վ շինեց:

259. Անի առաջուց պղտիկ քաղաք մ'էր. Բագրատունեաց Սմբատ Բ. Թագաւորը, Վրիստոսէ 977 տարի յետոյ. շատ ջնքերով զարդարեց զայն և չորս կողմը լայն ու ամուր պարիսպ մը քաշեց:

— Անիի մէջ որչափ բնակիչ կար:

260. Անիի մէջ 8—900,000 բնակիչ կար և խիստ շատը հարուստ մարդիկ էին:

— Բագրատունեաց անկումէն յետոյ Անիի վրայ որո՞նք յարկակեցան:

261. Բագրատունեաց Թագաւորութեան կործանելէն յետոյ Յոյնք քանի մ'անգամ Հայաստան եկան և Անի քաղաքը պաշարեցին:

— Անեցիք Ի՞նչ ըրին Յունաց դէմ:

262. Անեցիք միանալով ջարդեցին Յունաց շրջը, բայց յետոյ երբ լսեցին որ Վազիկ Թա-

գաւորն ետ պիտի դառնայ, քաղքին դռները բացին և Յոյները ներս առին:

— Յոյներէն յետոյ Անիի որոնք տիրեցին:

263. Քիչ ժամանակ ետքը Թաթարներն ու Պարսիկները Անին առին ու շատ մարդ ջարդեցին. այս պատճառաւ շատ մարդիկ տուներնին տեղերնին ձգեցին և օտար երկիրներ դնացին.

— Ատոցմէ յետոյ որոնք տիրեցին Անի:

264. Պարսիկներէն և Թաթարներէն յետոյ զանազան բռնաւորներ Անի քաղաքին տիրեցին մինչև Քրիստոսի 1320 թուականը:

— 1320ին Բնչ եղաւ:

265. Քրիստոսի 1320 թուականին՝ Հայաստանի մէջ սոսկալի երկրաշարժ մ'եղաւ և Անի քաղաքը կործանեցաւ. մէջի բնակիչներն ալ ցրուեցան. Սլսուի թէ մէկ մասը Մկն քաղաքը շինեց և հոն բնակեցաւ:

— Անիի աւերակները մնացած են:

266. Անիի աւերակները մինչև հիմայ կերևան. շատ ճամբորդներ հոն կ'երթան պարտելու և կրօնն թէ տակաւին մէկ եկեղեցի և ուրիշ քանի մը շէնքեր կանգուն մնացած են:

ՄԱՍՆ ՀԻՆԻՆԸՈՐԴ

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆ

Ռուբինեանց իշխանութիւնը երեք զինաւոր ժամանակներու կը բաժնուի, որք են

Ա. Իշխանապետութիւն Ռուբինեանց.
Բ. Թաղաւորութիւն Ռուբինեանց.
Գ. Թաղաւորը Լատինք:

Ա

ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ

ՌՈՒԲԻՆ 15 տ.

բ. ե. 1080—1095

— Ռ. էր Ռուբին:

267. Բաղրատունեաց Բագրիկ Բ. Թաղաւորին մեռնելէն 30 տարի յետոյ Ռուբին անուն Հայ իշխան մը երևան ելաւ. այս Ռաւ-

բէնը նոյն Պապիկ Թապաւորին ազգականն էր

— Ռուբէն ինչ նպատակ ունեցաւ:

268. Յոյներն Հայոց ծանր չարիք կը հասցընէին և կ'ուզէին ջնջել Հայոց ազգը. Ռուբէն միտքը դրաւ որ Յոյներէն վրէժ առնու և իշխանութիւն մը հաստատէ:

— Ռուբէն ո՞ր և ե՞րբ հաստատեց իւր իշխանութիւնը:

269. Ռուբէն քանի մը հարիւր քաջ հայեր ժողովեց. Հայաստանէն դուրս Ալիկիոյ մէջ Տորոս ըսուած բարձր և ամուր լեռան վրայ ելաւ. և հոն շատ հայեր դտնելով իշխանապետ եղաւ անոնց՝ Քրիստոսի 1080 թուականին և 15 տարիէն մեռաւ:

ԱՌՍՏԱՆԴԻՆ Ա. 5 տ.

Ք. Ե. 1095—1100

— Ռուբէնի ո՞վ յաջորդեց:

270. Ռուբէնի յաջորդեց իւր քաջ և խմաստուն որդին Աստանդին Ա. ասիկայ 5 տարի իշխանապետութիւն ըրաւ. Յունաց հետ շատ անգամ պատերազմելով յաղթեց անոնց և բազմաթիւ քաղաքներ և գիւղեր նուաճեց.

— Աստանդին ի՞նչպէս կոմս կոչուեցաւ:

271. Արուսայի իշխանները շատ զօրքով Ասիա եկան և կ'ուզէին Արուսադէմ քաղաքը Սահմեականաց ձեռքէն ազատել. Աստանդին մեծ օգնութիւններ ըրաւ անոնց, ուտելիք և ըզդեստ զրկեց, այն իշխաններն ալ Աստանդինի պատիւ ընելով Ալիկիոյ տէր ճանչցան և Ամս կոչեցին զենքը:

ԹՈՐՈՍ Ա. 23 տ.

Ք. Ե. 1100—1123

— Աստանդինի ո՞վ յաջորդեց:

272. Աստանդինի յաջորդեց իւր Թորոս որդին. ասիկայ հօրը նման քաջ և խմաստուն իշխան մ'եղաւ. մեծ պատերազմներ ըրաւ Յունաց և ուրիշ ազգաց դէմ, չորաչար յաղթեց անոնց և բոլոր Ալիկիա ըսուած ընդարձակ երկիրը նուաճեց:

— Թորոս Պապիկ Թապաւորին վրէժը ի՞նչպէս լուծեց:

273. Թորոս Պապիկ Թապաւորն սպաննող յոյները բռնեց և անոնց երկրին տիրեց. 23 տա-

յի փառաւոր իշխանութիւն վարելէ յետոյ մե-
ռաւ:

ԼԵՒՈՆ Ա. 22 տ.

Ք. Ե. 1123—1143

— Թորոս Ա ի ով յաջորդեց:

274. Թորոս Ա ի յաջորդեց իւր Լեւոն Ա.
որդին. ասիկայ Աւրոպայի Թագաւորաց քով
շատ անուանի եղաւ իւր իմաստութեան և քա-
ջութեան համար, Յունաց դէմ պատերազմներ
բրաւ և անոնց երեւելի քաղաքներուն տիրեց:

— Յունաց կայսրը Լեւոն Ա ի բնէ ըրաւ:

275. Այսարն անհամար զօրքով Լեւոն Ա ի
վրայ եկաւ, յաղթեց և բռնեց զինքը ու Ա. Պո-
լիս տանելով բանտը դրաւ իւր զաւակաց հետ.
Լեւոն 4 տարի կեցաւ բանտին մէջ ու մեռաւ:

— Անարգաբայի Հայոց վրայ բնէ դիտելը կայ:

276. Լեւոն Ա ի Ժամանակ յոյնք կ'ուզէին
Հայոց Անարգաբա քաղաքն առնել, քաղաքին
բնակիչները այր՝ կին՝ տղայ՝ աղջիկ՝ ամենքն ալ
կատաղութեամբ պատերազմեցան Յունաց դէմ
և շարդեցին զանոնք:

Անարգաբայի երկի մարդիկն հայրենասէր տի-
տաններ, և կնիկ մարդիկն ալ սքանչելի դիւցազ-
նութիւններ էին:

ԹՈՐՈՍ Բ. 24 տ.

Ք. Ե. 1144—1168

— Լեւոն Ա ին մեռնելէն յետոյ Ալիքիա բնէ եղաւ:

277. Լեւոն Ա ի մեռնելէն 3 տարի յետոյ՝
իւր Թորոս որդին բանտէն փախաւ, Ալիքիա
եկաւ, Հայոց քաջերը ժողվեց, Յոյները վռն-
տեց, բոլոր Ալիքիոյ տիրեց և հօրը իշխանու-
թիւնը նորէն հաստատեց:

— Թորոս Բ. Յունաց դէմ բնէ ըրաւ:

278. Թորոս Բ. իրմէ առջե իշխաններէն շատ
աւելի զօրաւոր եղաւ. Յունաց կայսրը մեծ
բանակաւ իւր վրայ եկեր էր, Թորոս Հայոց
քաջ զօրքերով սաստիկ պատերազմեցաւ անոր
դէմ, չարաչար յաղթեց Յունաց, և անոնցմէ
բազում իշխաններ գերի բռնեց:

— Թորոս Բ. բնէսկէ վախցուց իւր թշամբները:

279. Ալիքիոյ սահմանակից քանի մը Մահ-
մետական սուլթաններ կային. ասոնք Թորոս

Բ.ի վրայ նստանձելով՝ անոր դէմ պատերազմի ելան. բայց Թորոս յաղթեց անոնց, և իւր իշխանութիւնը մինչև Միջերկրական ծովն հասցուց, ասանկով վախ ձգեց իւր թշնամեաց սիրտը:

— Արեւիկա ինչպէս բոլորովն Հայոց ձեռքն անցաւ:

280. Յունաց կայսրը երկրորդ անգամ պատերազմի ելաւ Թորոս Բ.ի դէմ. բայց շուտով հաշտուեցաւ հետն, և զինքը բոլոր Արեւիկայ իշխան ճանցաւ. այսպէս Հայերը բոլոր Արեւիկան զրաւեցին: Թորոս 24 տարի իշխեց ու մեռաւ:

ՄԼԷԶ 6 ա.

Բ. Ե. 1168—1174

— Թորոս Բ.ի ո՞վ յաջորդեց:

281. Թորոս Բ.ի մեռնելէն յետոյ իւր Մլէհ անուն եղբայրը պլազդի զօրքով Արեւիկա մտաւ, շատ մարդ ջարդեց, զիւղեր ու քաղաքներ այրեց, Թորոսի որդին սպաննեց և բռնութեամբ իշխանապետ եղաւ:

— Ո՞վ էին պապականներն և ի՞նչ կ'ուզէին ընել Արեւիկոյ:

282. Մլէհի ատեն շատ մը եւրոպացի Լա-

տիններ կային Արեւիկոյ մէջ. ատոնք Պապական էին, այսինքն Հռոմ քաղաքը նստող Պապին կը հնազանդէին. այս Լատինները ջանացին որ Հայերը Պապական ընեն, և կ'ըսէին թէ «Պապական չեղողը արքայութիւն պիտի չմանէ»:

— Մլէհ ի՞նչ ըրաւ Լատինաց:

283. Մլէհ տեսնելով որ Լատինք Հայոց մէջ խռովութիւն կը հանեն, զամենքն ալ Արեւիկայէն վռնտեց:

— Մլէհ ինչո՞ւ սպաննուեցաւ:

284. Մլէհ քանի մը ուրիշ անգթութիւններ ալ ըրաւ. Հայոց զօրքերն ալ վրան յարձակեցան և սպաննեցին զինքը՝ 6 տարի իշխելէն յետոյ:

ԹՈՒԲԵՆ Բ. 11 ա.

Բ. Ե. 1174—1185

— Մլէհի ո՞վ յաջորդեց:

285. Ուրբէն Բ. Մլէհի եղբորորդին յաջորդեց իրեն. ասիկա իւր բարութեամբ և իմաստութեամբ Արեւիկան ծաղկեցուց և երջանիկ ըրաւ զՀայերը:

— Լատին իշխաններն Ինչ ըրին Ռուբէն Բ. Ի :

286. Լատին իշխանները խարդախութեամբ Ռուբէնը բռնեցին ու բանտարկեցին . բայց Ռուբէնի Լեոն անուն եղբայրը Հայոց քաջերը ժողվեց, զնաց իշխանները սարսափեցուց, և եղբայրն ազատելով վերստին Աիլիկիոյ իշխանապետ ըրաւ : Ռուբէն Բ. 11 տարի իշխելէ յետոյ մեռաւ :

Բ

ԹԱԳԱՒԱՐԱԹԻՒՆ ԹԱՐԻՒՆԵԱՆՅ

ՄԵԾՆ ԼԵՒՈՆ Բ. 34 ա.

Ք. Ե. 1185—1219

— Ռուբէն Բ. Ի ով յաջորդեց :

287. Ռուբէն Բ. Ի մեռնելէն յետոյ էւր եղբայրը Մեծն Լեոն Բ. յաջորդեց իրեն . ասոր ժամանակը Աիլիկիա շատ ծաղկեցաւ ու փառաւորեցաւ :

— Մեծն Լեոնի ատեն Ինչ երևելի դէպք պատահեցաւ :

288. Մեծն Լեոնի ատեն Ղերմանացւոց

կայսրը և ուրիշ երևելի քրիստոնեայ իշխաններ զօրքով Աիլիկիա եկան, և անկէց ալ դացին Երուսաղէմ քաղաքը Մահմետականաց ձեռքէն զայն առնելու . այս քրիստոնեայնէրը Խաչակիրք կը կոչուէին :

— Մեծն Լեոն Ինչ ըրաւ Խաչակրաց :

289. Մեծն Լեոն Բ. Խաչակրաց մեծաձեծ օգնութիւններ ըրաւ . Ղերմանացւոց կայսրն ալ խոստացաւ որ զինքն Հայոց վրայ թաղաւոր պսակէ :

— Լեոն Ինչպէս թաղաւոր եղաւ :

290. Ղերմանացւոց և Յունաց կայսրերուն հաւանութեամբ՝ Մեծն Լեոն շքեղ հանդէսով Աիլիկիոյ Հայոց թաղաւոր օծուեցաւ և իւր աթոռը Սիս քաղաքին մէջ հաստատեց :

— Ինչ կ'ուզէին Հռոմաց պապն ու Լատին իշխանները :

291. Հռովմայ Պապն ու Լատին իշխաններն կը ջանային որ զԼեոն և բոլոր Հայերը պապական ընեն և ամեն կամքերնին կատարեն . բայց Լեոն անոնց չար միտքն հասկընալով բոլոր Լատին կրօնաւորներն ու շատ մը իշխաններ Աիլիկիայէն վճռեց և երկիրը խաղաղեցուց :

— Մեծն Լեոն ուրիշ Ինչ ըրաւ :

292. Մեծն Լեոն Աիլիկիոյ բոլոր թշնամեաց

դէմ պատերազմեցաւ և միշտ յաղթեց. 34 տարի Հայերը կառավարելէ յետոյ մեռաւ ու Աիս քաղաքը թաղուեցաւ:

ՓԻԼԻՊՊՈՍ 1 տ. ՀԵԹՈՒՄ 48 տ.

Ք. Ե. 1220—1269

—ՄԵԾԻՆ ԼԵՈՆԻ ռ՛՛՛ յաջորդեց:

293. ՄԵԾԻՆ ԼԵՈՆ Բ. միայն Օճապէլ առնուն աղջիկ մը ունէր 16 տարեկան. իշխանները միացան և Օճապէլը Փիլիպպոս անուն լատինի մը հետ ամուսնացուցին. Փիլիպպոս թագաւորեց Հայոց:

—Փիլիպպոս ինչո՞ւ սպաննուեցաւ:

294. Փիլիպպոս զՀայերը ատեց, նաեւ սկսաւ Աիս քաղաքին հարստութիւնները յափշտակել. Հայերը նեղացան և սպաննեցին զինքը մէկ տարիէն:

—Փիլիպպոսի ռ՛՛՛ յաջորդեց:

295. Օճապէլ երկրորդ անգամ ամուսնացաւ Հեթում անուն Հայ իշխանին հետ, որ Լըշակունեաց ցեղէն էր. ասիկայ ազգասէր ու

քաջ թագաւոր մ'եղաւ, Աիլեկիան շէնցուց և թշնամիքը հալածեց:

—Հեթում Ա. ինչո՞ւ թաթարստան գնաց:

296. Թաթարները նեղութիւն կու տային Հայոց. Հեթում ելաւ Թաթարստան գնաց՝ որ 3 ամսոյ ճանապարհ հեռի է Աիլեկիայէն. հոն Թաթարաց Խանը տեսաւ և իւր խնդիրը կատարել տուաւ:

—Հեթում Ա. ինչ զժբաղդութիւն ունեցաւ:

297. Եզիպտոսի Սուլթանն Հեթումի դէմ պատերազմի ելաւ. այս պատերազմին մէջ Հայերն յաղթուեցան և Հեթումի ԼԵՈՆ տղան գերի բռնուեցաւ. Հայոց իշխաններն շատ ստակ տուին և ԼԵՈՆն ազատեցին:

—Հեթում իւր ծերութեան ատեն ինչ ըրաւ:

298. Հեթում իւր ծերութեան ատեն թաղաւորութիւնը ԼԵՈՆ տղուն թողուց և ինքը Որազարկ ըսուած Անքը նստաւ ու հոն մեռաւ 48 տարի թագաւորելէ յետոյ:

ԼԵՒՈՆ Գ. 20 տ.

Ք. Ե. 1269—1289

— Լևոն Գ. ԲՆԷ ԵՐԱԼ:

299. Լևոն Գ. իւր հօրը Հեթում Լ. ին յաջորդելով քաջութեամբ և իմաստութեամբ Արիւնիկան պայծառացուց, ամեն տեղ դպրոցներ բացաւ ժողովուրդը կրթելու համար և օտար աղքետը հետ բարեկամութիւն հաստատեց:

— Լևոն Գ. ի թշնամիներն որոնք եղան:

300. Լևոն Գ. ի ատեն Արիւնիկոյ մէջ Լաւին իշխաններն ու կրօնաւորները շատ զօրացած էին, ասոնք կ'ուզէին որ Արիւնիկոյ թագաւորութիւնն իրենց ձեռքն անցունեն, ուստի Լևոնի դէմ զրգուեցին Ազգիպատոսի Սուլթանը:

— ԲՆԷ ԵՐԱՆ Ազգիպատոսը:

301. Ազգիպատոսիք անհամար բազմութեամբ յանկարծ Արիւնիկա արշաւեցին, շատ աւեր և ապականութիւն գործեցին. Լևոն անպատրաստ ըլլալով չկրցաւ անոնց դէմ պատերազմել:

— Լևոն ԲՆԷ ԵՐԱՆ Ազգիպատոսը դէմ:

302. Ազգիպատոսիք երկրորդ անգամ Արիւնիկա

արշաւեցին, Լևոն ժողովեց Հայոց քաջ զօրքերը և մեծ ջարդ տուաւ Ազգիպատոսոց. Լևոնի այս քաջութիւնը շատ թագաւորներ և իշխաններ լսեցին, և ականածելով հետը բարեկամ եղան:

— Լևոն Գ. որչափ թագաւորեց:

303. Լևոն Գ. 20 տարի թագաւորեց ու մեռաւ, Հայերը շատ ցաւեցան իւր մահուան վրայ:

ԼԵՒՈՆ Գ. Ի ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ 31 տ.

Ք. Ե. 1289—1320

— Լևոն Գ. ի ով յաջորդեց:

304. Լևոն Գ. ի յաջորդեց իւր որդին Հեթում Բ. ասիկա կրօնասէր ըլլալուն՝ քիչ ատենէն թագաւորութիւնը Թորոս Գ. եղբօրը թողուց և ինք վանք մը գնաց:

— Թորոս Գ. ԲՆԷ ԵՐԱԼ:

305. Թորոս Գ. երկու տարի թագաւորեց և ինքնին հրաժարեցաւ. ուստի Հեթում երկրորդ անգամ թագաւոր եղաւ և թաթարաց հետ բարեկամացաւ:

— Ո՛վ էր Սմբատ և ի՞նչ ըրաւ:

306. Հեթում և Թորոս անգամ մը Ա. Պօլեա գնացին, որովհետեւ իրենց քոյրը Յունաց կայսեր հետ ամուսնացած էր. այն ատեն Սրմբատ եղբայրնին ինքզինքը թագաւոր պսակեց Հայոց վրայ:

— Սմբատ ի՞նչ ըրաւ իւր եղբարց և իրեն ի՞նչ եղաւ:

807. Հեթում և Թորոս երբ Ալիկկիա կը դառնային, Սմբատ բռնեց զիրենք, Թորոսն սպաննեց և Հեթումը բանտարկեց. բայց Արստանդին միւս եղբայրնին՝ այս բանին կատղելով՝ զօրք ժողովեց, Սմբատը բռնեց և բանտ դրաւ, Հեթումին ազատեց և ինք թագաւոր եղաւ:

— Հեթում կրցաւ մինչև վերջը թագաւորել:

308. Հեթում Բ. երրորդ անգամ թագաւոր եղաւ Արստանդինի տեղ, քանզի ժողովուրդը զինքը կը սիրէր. Արստանդին նեղացաւ և ուզեց պատերազմի ելնել, Հեթում ալ զինքը բռնեց Ա. Պօլեա զրկեց:

— Հեթում Բ. ի ո՞վ յաջորդեց:

309. Հեթում քանի մը տարիէն թագաւորութիւնն իւր Աւոն Գ. եղբորորդոյն յանձնեց և ինքը միայն թագաւորահայր եղաւ:

— Աւոն Գ. ի ատեն ինչո՞ւ խռովութիւն եղաւ Հայոց մէջ:

310. Աւոն Գ. Ատին իշխանաց և կրօնաւորաց կեղծաւորութիւնէն խաբուելով ուզեց որ Հայոց եկեղեցական ծէսերը փոփոխէ. այս պատճառաւ շատ խռովութիւններ ելաւ ժողովրդեան մէջ:

— Աւոն Գ. ինչպէս սպաննուեցաւ:

311. Ատին իշխանաց մատնութեամբ՝ Աւոն Գ. և Հեթում՝ 40ի չափ Հայ նախարարաց հետ Պիլարդու անուն Թաթար զօրաւորութիւն սպաննուեցաւ:

— Աւոն Գ. ի ո՞վ յաջորդեց:

312. Հեթում Բ. ի Օշին եղբայրը Հայոց քաջ զօրքերը ժողովեց, Պիլարդուն Ալիկկայէն վռնտեց և ինք թագաւոր եղաւ:

— Հայոց եկեղեցական ծէսերն ի՞նչպէս փոփոխեցան:

313. Օշին տեսնելով որ Ատինք իրեն ալ թնամութիւն ընել կ'ուզեն հաշտուեցաւ անոնց հետ, Ատին իշխանի մը աղջկը իրեն կին առաւ, և ժողովրդեան բողբոնքներուն ականջ չդնելով, Հայոց եկեղեցական ծէսերուն մէջ պապական եկեղեցւոյն ծէսերը խառնեց, նաեւ Հայոց կրօնաւորներն սկսան պապական կրօնաւորաց զգեստն հագնիլ:

—Օշին ուրիշ բնէր ըրաւ և որչափ թագաւորեց:

314. Եւրոպայի թագաւորներն սկսան Օշինի հետ բարեկամութիւն ընել. Օշին անոնց օգնութեամբ Եգիպտացւոց դէմ մեծամեծ յաղթութիւններ ըրաւ. Օշին 12 տարի թագաւորեց ու մեռաւ. իր ատենը կործանեցու Անի քաղաքը:

ԼԵՒՈՆ Ե. 21 տ.

Ք. Ե. 1320—1344

—Օշինի ով յաջորդեց:

315. Օշինի 12 տարեկան տղան Լեոն Ե. յաջորդեց իւր հօրը, բայց ինքը դեռ տղայ ըլլալուն՝ Օշին Պայլ անուն իշխանն ալ խնամակալ եղաւ:

—Օշին Պայլ Բնէ ըրաւ:

316. Օշին Պայլ ջանք ըրաւ զՀայերը լատինացնել և Միլիկոյ թագաւորութիւնը լատինաց ձեռքն անցունել. ասոր համար Լեոնին շար կըթուէին մը տուաւ և Լեոն եղաւ մուլ ու արտաւոր թագաւոր մը:

—Լեոն Ե.ի ատեն ով արշաւեց Կիլիկիա:

317. Եգիպտոսի Սուլթանը շատ զօրքով Մի-

լիկիա արշաւեց. Լեոն տկար ըլլալուն՝ Եւրոպացիներէն օգնութիւն ուղեց, անոնք ալ չտուին, ուստի Միլիկիա շատ խեղճ եղաւ:

—Երկրորդ անգամ որոնք արշաւեցին Կիլիկիա:

318. Երկրորդ անգամ Եգիպտացիք, Թաւթարներն ու Թուրքերը անհամար բաղմութեամբ Միլիկիա վաշեցին և ամեն տեսակ չարիք դործեցին. Լեոն անխելքութեամբ կ'սպասէր որ Եւրոպայի թագաւորներն օգնեն իրեն և անդադար նախակ կը ղրկէր պապին:

—Պապն ու Լատին իշխաններն օգնեցին Հայոց:

319. Պապն ու Լատին իշխանները խօսք տուին որ Հայոց օգնեն. միայն թէ հայերը իրենց կրօնական ազատութիւնը թողուն, Պապին զիաւորութիւնն ընդունին և պապական ըլլան:

—Լեոն Ե. յանձն առաւ Պապին հնազանդիլ:

320. Լեոն Ե. յանձն առաւ որ ամեն կերպով Պապին պիտի հնազանդի. այն ատեն Պապն ալ շատ ուրիշ ղրկեց, Լեոն այն դրամով Միլիկոյ աւերակները շինել տուաւ. բայց քիչ ատենէն Եգիպտացիք նորէն կ'կան և դրեթէ բոլոր Միլիկիան աւերեցին; և անհամար մարդ ջարդեցին:

— Լեւոն Ե. ո՞րչափ թագաւորեց:

321. Լեւոն Ե. իւր ախտաւոր, մոլի և թոյլ բնաւորութեամբ Հայոց պատուհաս և Լատին իշխանաց խաղալիկ եղաւ. 21 տարի թագաւորեց և մեռաւ:

Գ

ԹԱԳԱՒԱՐՔ ԼԱՏԻՆՔ

Բ. Ե. 1344—1365

— Լեւոն Ե. ի ո՞վ յաջորդեց:

322. Լատին իշխանները Ալիէկիոյ մէջ շատ զօրացած ըլլալով միաբանեցան, և Լեւոն Ե. մեռնելէն յետոյ՝ Ղիւան կամ Արստանդին անուն Լատին իշխանը Հայոց վրայ թագաւոր դրին:

— Ղիւան ինչո՞ւ սպաննուեցաւ:

323. Ղիւան սկսաւ բռնութիւն բանեցընել և ուզեց որ Հայք իրենց Եկեղեցւոյն ծէսերը թողուն և բոլորովին Լատինացւոյն ընդունին: Հայոց զօրքն ու ժողովուրդը կատաղելով վրան

վաղեցին և զինքն սպաննեցին՝ տարի մի թագաւորելէ յետոյ:

— Ղիւանին ո՞վ յաջորդեց:

324. Ղիւանին եղբայրը Գուխտոն Հայոց թագաւոր եղաւ. ասոր ատենը Եգիպտացիք Ալիէկիա արշաւեցին և ամեն չարիք զործեցին. Գուխտոն վատութեամբ փախաւ բերդի մը մէջ սպաննուեցաւ:

— Գուխտոն ինչո՞ւ սպաննուեցաւ:

325. Գուխտոն ջանք ըրաւ որ՝ իւր եղբորը պէս՝ զՀայեր լատինացընէ, և մանաւանդ սկսաւ Հայոց իշխաններն արհամարհել, անոնք ալ բարկացան և զինքը սպաննեցին 2 տարիէն:

— Գուխտոնի ո՞վ յաջորդեց:

326. Գուխտոնէն յետոյ թագաւոր եղաւ Արստանդին Ե. լատին իշխանը. ատիկայ Հայոց բարկութենէն վախնալով, խոհեմութեամբ վարուեցաւ հետեւին:

— Արստանդին Ե. ինչ քաջութիւն ըրաւ:

327. Արստանդին Ե. ատեն Եգիպտացիք վերստին Ալիէկիա արշաւեցին անհամար զօրքով. բայց Արստանդին զանապան իշխանաց օգնութեամբ՝ պատերազմեցաւ անոնց դէմ և մեծ

Ջադդ տալով փախցուց զիրենք: Արստանդին 18 տարի թագաւորեց ու մեռաւ:

ԼԵՒՈՆ Զ. ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ 10 ա.

Բ. Ե. 1365—1375

—Արստանդին Գ.ի ով յաջորդեց:

328. Արստանդին Գ.ի մեռնելէն յետոյ՝ Հռովմայ Պապին ձեռօք Հայոց թագաւոր եղաւ ԼԼԸՆ Օ. Լուսինեան լատին իշխանը. ասոր անուն՝ Լգիպտացիք ահազին բաղմութեամբ Ալիքիկա արշաւեցին և շատ քաղաքներ ու դիւղեր կործանեցին:

—ԼԼԸՆ Օ. Բնշ ըրաւ Եգիպտացուց դէմ:

329. ԼԼԸՆ Օ. փոխանակ Լգիպտացուց դէմ Ալիքիկան պաշտպանելու, փախաւ լեռներու մէջ պահուրտեցաւ և 2 տարի չերեցաւ. իշխանները միացան և ուզեցին որ ուրիշ մէկը թագաւոր պահեն. բայց ԼԼԸՆ յանկարծ երեցաւ և վերստին թագաւորեց:

—Իշտեջ Հապան սուլթանը Բնշ ըրաւ:

330. Քիչ ատենէն՝ Լգիպտացուց Լշրէֆ Հապան սուլթանը անհամար զօրքով Ալիքիկա

եկաւ, բոլոր քաղաքներուն տիրեց. Սիս մայրաքաղաքն ալ առաւ:

—Ինչպէս կործանեցաւ Ռուբինեաց թագաւորութիւնը:

331. Հայերը նաև ԼԼԸՆ Օ. թագաւորը, ամուր տեղեր ապաստանեցան. Լգիպտացիք ԼԼԸՆԸՐ բռնելով Լգիպտոս գերի տարին և հոն բանտը դրին 1375ին: Լյսպէս կործանեցաւ Ռուբինեաց թագաւորութիւնը որոյ պատճառ եղաւ Հայոց տգիտութիւնը և լատին կրօնաւորաց չարամտութիւնը:

—ԼԼԸՆ Օ. որչափ բանտը կեցաւ և ո՛ր մեռաւ:

332. ԼԼԸՆ Օ. 7 տարի բանտը կենալէն յետոյ ազաւեցաւ, Լյուսադէմ ուխտի գնաց, անկէ Լւրուպա անցաւ, քանի մը տարի կեցաւ Սպանիա, Գաղղիա և Մնդղիա և վերջապէս 1,393 նոյեմբեր ամսոյ 22ին մեռաւ ՚ի Փարիզ:

—ԼԼԸՆ Օ.ի մարմինն ո՛ր թաղուեցաւ:

333. ԼԼԸՆ Օ.ի մարմինը թաղուեցաւ Փարիզ քաղաքը Գաղղիոյ թագաւորաց թաղուած Սէն—Տընի անուն եկեղեցւոյն փառաւոր դամբարանին մէջ, մէնչև հիմա իւր գերեզմանին վրայ կը տեսնուի իւր արձանը, և Լատիններէն լեզուաւ արձանագիր մը հետեւեալ իմաստով,

ՀՈՍ ԿԸ ՀԱՆԴՁԻ

Լեւոն Զ. Լուսինեան

Լադին արայ Հայոց

Իջևան ազնուագարս՝ եւ ամենապատիւ

ՈՐ

Իւր հոգին առանդեց

Ի մեռա Աստուծոյ

Ի 22 Կոտիկէ 1393

Ի Փարեզ:

ՄԱՍՆ ՎՅՅԵՐՈՐԴ

ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Բաղրատունեաց Թագաւորութեան կործանելէն յետոյ Հայաստան քանի մ'օտար իշխաններու ձեռք անցաւ. ասոնք 40 տարի ամեն շարութիւն դործեցին խեղճ Հայ ազգին, յետոյ զանազան բռնաւորներ և Թագաւորներ տիրեցին մինչև 1828. այն ժամանակ Հայաստան

Պարսից, Ռուսաց և Օսմանեանց իշխանութեան ներքեւ բաժնուեցաւ:

Հայոց պատմութեան այս մասն երեք բաժանում ունի, որք են

Ա. Հին ժամանակ

Բ. Միջին ժամանակ,

Գ. Նոր ժամանակ:

ԱՌԱՋԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԱՐՀԱՒԱՆԻ ԹԱԹԱՐԱՅ ԵՒ ԱՅԼՈՅ 154 տ.

Բ. Ե. 1233—1387

—Ո՛չ էր Մէլքշահ և Ինչ ըրաւ:

334. Բաղրատունեաց Թագաւորութեան կործանելէն 40 տարի ետքը Պարսից Մէլքշահ Թագաւորն անհամար զօրքով Հայաստան եկաւ Յոյներն և ուրիշ իշխանները վաճառեց և ինք տիրեց բոլոր երկրին:

—Մէլքշահի մեռնելէն յետոյ Ինչ եղաւ Հայաստան:

335. Մէլքշահի մեռնելէն յետոյ արիւնհղակ Թաթարներն Հայաստան յարձակեցան:

շատ քաղաքներու տիրեցին, սաստիկ նեղեցին զՀայերն և վերջապէս տիրեցին բոլոր Հայաստանի:

—Ո՛վ էր Չարմազան և Բնէ ըրաւ:

336. Քրիստոսի 1,233 թուին Հայաստան վազեց թաթարաց Չարմազան զօրավարը. այնպէս թռնաւորն ուր որ մարդ գտաւ՝ ջարդեց, և մեր հայրենի երկիրը դրեթէ անշէն աս նապատ դարձուց:

—Այս թշնամաց դեմ Հայերն Բնէ կ'ընէին:

337. Այս ատենները մեր ազգը խիստ տկարացած էր. որովհետեւ ամենքն ալ ազէտ ըլլալով չէին կրնար միարանիչ և օտար թշնամին վռնտել, ուստի ամեն մէկը մէկ մէկ կողմ կը փախէր անձն ազատելու համար. թշնամիք ալ զերէնք անօգնական գտնելով կ'սպաննէին կամ գերի կը բռնէին:

—Թաթարներէն յետոյ որո՞նք տիրեցին Հայաստանի:

338. Թաթարները բաւական ատեն տիրեցին Հայաստանի. իրենցմէ յետոյ Հայաստան մաս մաս Պարսից, Օսմանցւոյ, Թուրքմէններուն և Քիւրտներուն իշխանութեան ներքեւ մնաց:

ԼԵՆԿ ԹԻՄՈՒՐ 23 տ.

Բ. Ե. 1387—1410

—Ո՛վ էր Լենկ Թիմուր:

339. Իողպէք կոչուած Թաթարներուն 1 Լենկ Թիմուր կամ Թիմուր Լենկ թաղաւորը՝ բոլոր Թաթարստանի տիրելէ յետոյ՝ Հայաստան արշաւեց.

—Ի՞նչ ըրաւ Լենկ Թիմուր Հայաստանի մէջ:

340. Լենկ Թիմուր Հայաստանի մէջ՝ այնպիսի անդթութիւններ ըրաւ, որոց նմանը չէ տեսնուած. անհամար մարդ ջարդեց, իւր կատաղել զօրքերը որ քաղաք որ մտան՝ կործանեցին, ջարդեցին, յափշտակեցին, տանջեցին:

—Լենկ Թիմուրի վախէն Բնէ ըրին Հայերը:

341. Հատ Հայեր սարսափելով՝ բոլոր ունեցածնին թողուցին և լեռները կամ տնտառները փախան. շատերն ալ Հայաստանէն ելնելով օտար երկիրներ գաղթեցին.

—Լենկ Թիմուր Բնէ ըրաւ Հայոց դքերը:

342. Արսուի թէ Լենկ Թիմուր Հայաստանի մէջ շատ զրբեր ժողվեց և իւր Սմբղանտ

քաղաքը տանելով ամուր աշտարակներու մէջ պահէց:

— Լէնկ թիմուր Ինչ ըրաւ Աւան և Սեբաստիա քաղաքացի մէջ:

343. Լէնկ թիմուր՝ Աւան և Սեբաստիա քաղաքաց տիրելէ յետոյ, Աւանայ բնակիչները բարձր տեղերէ վար նետելով սպաննեց. իսկ Սեբաստիոյ բնակիչներուն շատը ողջ ողջ թաղել տուաւ. այս թշուառներուն թաղուած տեղը մինչև հիմայ Սև հողէջ կը կոչուի:

ԿԼԻՒՆԻ

Հայ դիւցազնունի

— Ո՛վ էր դիւցազնուհին Կարինէ:

344. Երբ թշնամիք ամեն տեսակ չարիքով Հայաստանը կ'աւրէին, Կարինէ անուն Հայուհի մը հռչակաւոր եղաւ. ասիկայ երիտասարդ կին մ'էր և ութ տարեկան զաւակ մը ունէր:

— Կարինէ Ինչ քաջութիւն ըրաւ:

345. Կարինէ Թաթարաց ձեռքէն ազատելու համար նիզակ մ'առաւ և զաւակին թեկէն

բռնելով՝ սկսաւ փախչիլ, Թաթարներն ետեէն վազեցին, Կարինէ անհնարին ուժով վեց եօթն անգամ ետ դարձաւ և իւր թշնամիներէն շատերը գետին փռեց:

— Կարինէ Ինչպէս մեռաւ:

346. Այրենի Թաթարները հետզհետէ շատցան և Կարինէ երբ տեսաւ՝ որ զինքը պիտի բռնեն, բարձր տեղ մ'ելաւ՝ ձեռքովը նախ իւր զաւակն սպաննեց և յետոյ ինքզինքն ալ վերէն վար ձգեց ու մեռաւ:

— Ինչպէս կին էր Կարինէ:

347. Կարինէ՝ Հայ կանանց մէջ՝ ազատուածի տեսակ համար արիւն թափող դիւցազնուհի մ'էր. եթէ մեր ազգին բոլոր կիներն ազատասէր և լուսաւորեալ ըլլային, Հայաստան միշտ ազատ միշտ զօրաւոր և միշտ երջանիկ կ'ըլլար:

ԼԵՆԿ ԹԻՄՈՒՐԷՆ ԵՏՔ 193

Ք. Ե. 1410—1603

— Լէնկ թիմուրէն յետոյ Հայաստան Ինչ եղաւ:

348. Լէնկ թիմուրի մեռնելէն յետոյ զանազան բռնաւորներ վերստին Հայաստան արշաւե-

ցին, և շատ տարիներ մէկ մէկու դէմ պատե-
րազմեցան, դտած մարդերնին սպաննեցին և ամ-
բողջ երկիրն ապականեցին:

— Սովէն Ինչ նեղութիւն կրեցին Հայերը:

349. Այս խռովութեանց ժամանակ սաս-
տիկ սով եղաւ, և թշուառ ժողովուրդն սկսաւ
կատու, մուկ, ծառի տերեւներ, և ուրիշ զա-
նազան տեսակ աղտեղի բաներ ուտել, մինչև
անգամ ոմանք իրենց բարեկամներն, քոյրերն ու
զաւակները մորթեցին ու կերան:

— Այս թշուառութենէն ազատելու համար Ինչ ըրին Հայք:

350. Այս սարսափելի թշուառութիւններն
այնչափ շատցան Հայաստանի մէջ, որ շատ հա-
յեր ելան Սօղտաւիա, Աւստրիա, Հռովմ և
ուրիշ երկիրներ գնացին:

— Հայերը Ինչպէս Պօլս գաղթեցան:

351. Քրիստոսի 1451 թուականին Տաճ-
կաց Ֆաթիհ Սուհամէտ սուլթանը՝ Յունաց
Սոստանդին կայսեր դէմ պատերազմի ելաւ, և
Ա. Պօլս տիրելով Յունաց կայսրութիւնը կոր-
ծանեց, այն ատեն շատ Հայ ընտանիք Հայաս-
տանէն ժողկելով բերաւ Ա. Պօլս մէջ բնակե-
ցուց:

— Պօլս պատրիարքութիւնն ո՞վ հաստատեց:

352. Սուլթան Սուհամէտ Ի. Ա. Պօլս
մէջ Հայոց պատրիարքութիւն մի հաստատեց
և Ա. պատրիարք դրաւ Պրոսպոլ Յովակիմ
եպիսկոպոսը:

Այս պատրիարք ըսուածը՝ Տաճկաց իշխա-
նութեան ներքե զանուող բոլոր Հայոց կրօնա-
կան գլուխն է:

— Տաճիկք երբ տիրեցին Հայաստանի:

353. Տաճիկք, կամ որ նոյնն է Օսման-
եանք, առաջին անգամ Սուլթան Մէհմէտ
Ի-ին ատեն Հայաստան յարձակեցան և յետոյ
կամաց կամաց Պարսից ձեռքէն առին ամբողջ
երկիրը 1585ին:

ՇԱՀ ԱՊՊԱՍ 17 տ. ԵՒ ԻՐՄԷ ՅԵՏՈՅ 102 տ.

Բ. Ե. 1609—1722

— Ո՞վ էր Շահ ապազ և Ինչ ըրաւ:

354. Շահ ապազս՝ Պարսից թագաւորը՝
Հայաստանի տիրել ուզելով անհամար զօրք
ժողկեց և Օսմանցոց դէմ պատերազմի ելաւ
1603ին, իւր անխիղճ զօրքերը շատ քաղաքնե-

բու և դիւղերու տիրեցին, ամենուն ունեցածն յափշտակեցին և բիւրաւոր զերի բռնեցին, Շահ ապապա այս գերիները Պարսկաստան ղրկեց:

— Օսմանցոց Սուլթանն ինչ ըրաւ Շահ ապապաի դէմ:

355. Օսմանցոց Սուլթանը շատ զօրքով իւր Սինան փաշայ զօրապետը Շահ ապապաի դէմ ղրկեց, Շահ ապապա խորհեցաւ որ զուցէ Տաճիկներէն յողթուի, ուստի որոշեց Հայաստանի մէջ գտնուող բոլոր Հայերը ժողկել և Պարսկաստան ղրկել:

— Ուր ժողովեցան Հայք:

356. Շահ ապապաի զօրքերն անկուր բռնութիւններով Հայաստանի ամեն կողմերէն 120,000էն աւելի Հայ ժողովեցին և Արարատեան ընդարձակ դաշտը բերին:

— Սինան փաշայի գան երբ լեց ինչ ըրաւ Շահ ապապա:

357. Շահ ապապա երբ լեց որ Սինան փաշայ շուտով պիտի գայ Հասնի, ուզեց որ ժողովուած Հայերն անմիջապէս Պարսկաստան ղրկէ, ուստի հրաման ըրաւ որ ժողովուրդն իրաւսն ըսուած գետէն անդին անցնի:

— Հայերն նաւակով կրցան անցնել Երասխէն:

358. Երասխ գետէն անցնելու բաւական նաւ

ւակներ չըկային, Պարսիկք սկսան ծեծելով և վերաւորելով ստիպել՝ որ ամենքն ալ գետն իյնան և լողալով անդիի կողմն անցնին:

— Հայերն ինչպէս անցան Երասխէն:

359. Երբոր խեղճ Հայերը կու լային իրենց թշուառութեան վրայ Պարսիկ զօրքերը շատ մարդ սպաննելով՝ անոնց գլուխները ցիցերու վրայ տնկեցին և ժողովուրդը սարսափեցնելով ամենք մէկէն գետը նետեցին:

— Այս դժբաղդութեամբ ո՞րչափ Հայեր մեռան:

360. 10,000էն աւելի մարդիկ և տղայք գետին ջուրերուն մէջ խեղդուեցան, աղատուողներուն մէջէն ալ քանի մը հազար տղայք և աղջկուկք կորան, որովհետեւ Պարսիկք զանոնք առեր փախեր էին:

— Շահ ապապա ինչ ըրաւ աղատուող Հայոց:

361. Այս խեղճութենէն աղատուողները Պարսկաստանի մէջ տեղաւորեցան, և Շահ ապապա Երասխ գետը քաղցրութեամբ վարուիլ անոնց հետ, որպէս զի քիչ տաննէն չը փախչին:

— Նոր Զուղայ քաղաքն ինչպէս լինուեցաւ:

362. Պարսիկք ջուղայ քաղաքն ալ այրեցին և բնակիչները Պարսկաստան ստորին, աստիճանային խորշերէն կրնային ցրուիլ:

ալ հոն քաղաք մը շինեցին և անունը դրին
Նոր Ջուղայ:

— Հայաստան ինչպէս բաժնուեցաւ:

363. Հա՛հ ապպաս Օսմանեւոց հետ եր-
կարատեւ պատերազմներ ընելէ յետոյ հետերնին
հաշտութիւն ըրաւ, և Հայաստան բաժնուե-
ցաւ սոյն երկու պետութեանց մէջ: Արեւելեան
մասը Պարսից՝ իսկ Արեւմտեան մասն Օսմանե-
ւոց ձեռքը մնաց:

ԴԱԻԻԹ ՍԻԻՆԻ 6 տ.

բ. ե. 1722—1728

— Ո՛վ էր Դաւիթ Սիւնի:

364. Բրիտտոսի 1720 թուին Լաւ կո-
չուած ժողովուրդն Հայաստան յարձակեցաւ,
ասոնց դէմ զնելու համար քանի մը կորին՝ Հա-
յեր միացան և իրենց զուէս դրին Դաւիթ
Սիւնի իշխանը:

— Ի՞նչ ըրաւ Դաւիթ Սիւնի:

365. Դաւիթ Սիւնի իրեն օգնական առաւ
Մխիթար և Տէր Աւետիք անուն զօրապետ-
ները և քանի մը հազար հոգի ժողովելով պա-

տերազմեցաւ Պարսից և Աղերուն դէմ և
վճռեց զանոնք Հայաստանի մէկ մասէն:

— Դաւիթ Տաճկաց դէմ ի՞նչ ըրաւ:

366. Դաւիթ Հոյիճոր անուն բերդ մը շէ-
նեց, 70,000 Տաճիկներ Դաւիթ վրայ եկան
և Հոյիճորը պաշարեցին, Դաւիթ 400 քաջ
Հայեր հետն առնելով պատերազմեցաւ և 13,
000 հոգի ջարդեց թշնամիներէն, մնացածներն
ալ փախցուց:

— Դաւիթ ո՞վ յաջորդեց:

367. Դաւիթ 6 տարի քաջութեամբ կա-
ռավարեց իրեն հետ միացող Հայերը և խա-
ղաղութեամբ մեռաւ, իրեն յաջորդեց Մխի-
թար զօրապետը, բայց քանի մը մասնիչ և
չարագործ Հայեր Մխիթարն սպաննեցին և
զուէսը կտրելով Դաւրէժ քաղքի փաշային տա-
րին:

— Այս մասնիչներն ի՞նչ պատիժ առին:

368. Դաւրէժի փաշան այս անիրաւներուն
գործած սոսկալի վատութիւնը տեսնելով բար-
կացաւ և իսկոյն կտրել տուաւ զուէսին: Մատ-
նիչներու վարձքն այս կ'ըլլայ:

— Մխիթարէն յետոյ ի՞նչ եղաւ Հայաստան:

369. Մխիթարէն յետոյ քանի մը Հայ իշ-

զան. ասոնց կարգէն էր նաև Լ. Ս. Վարա-
քաշեան:

Կ. ՊՕԼՍՈՅ ՊԼՏԻՆԻՐԲԱՅ ՎՐԱՅ ԳԻՏԵԼԻՔ

— Կ. Պօլսոյ Հայոց առաջին Պատրիարքն ո՞վ եղաւ:

375. Տաճկաց Ֆաթիհ Մէհմէտ Բ. սուլ-
թանը Կ. Պօլսոյ տիրեց 1415ին և Յունաց
կայսրութիւնը կործանեց, այն ատեն Կ. Պօլիս
բերել տուաւ Պրուսայու Յովակիմ եպիսկոպո-
սը՝ որ իրեն վաղեմի բարեկամն էր, և զանիկայ
իւր իշխանութեան ներքեւ եղող Հայոց վրայ
պատրիարք այսինքն հոգեւոր գլուխ դրաւ:

— Յովակիմին յաջորդներն որո՞նք եղան:

376. Յովակիմէն յետոյ հետզհետէ պատ-
րիարքներ նստան Կ. Պօլսոյ մէջ, որոց ամենքն
ալ վարդապետ կամ եպիսկոպոս էին:

— Այս վարդապետք կամ եպիսկոպոսութեան ի՞նչ միջոցա-
կապով եղաւ:

377. Այս վարդապետներէն կամ եպիսկո-
պոսներէն շատերը պատրիարք ըլլալու համար
Ժողովուրդը կը խաբէին, ամեն տեսակ չարիք կը
գործէին, և Տաճկի փաշաներուն դրամ տալով
Պատրիարքութիւնը ծախու կ'առնէին:

— Պատրիարքաց չար գործերը տեսնելով ի՞նչ կ'ընէր Ժո-
ղովուրդը:

378. Պատրիարքաց չար գործերուն համար
Ժողովուրդեան մէջ շատ անգամ խռովութիւն
կ'ենէր, որովհետեւ Պատրիարքները բռնութեամբ
ասկէ անկէ ուզածնին կ'առնէին և չտուողները
շատ անգամ բանտարկել կամ մեռցունել կու-
տային:

— Պոպո որո՞նք կը կոչուէին:

379. Շատ հարուստներ ալ պատրիարքնե-
րու հակառակելով զանոնք կը հանէին, և եր-
բեմն քանի մը աշխարհականներ մէկտեղ գալով
Պատրիարքի տեղակալութիւն կ'ընէին, այս աշ-
խարհականները Պապա կը կոչուէին:

— Ուրիշ հայ պատրիարք ո՞ր կար:

380. Կ. Պօլէն զատ Հայ պատրիարք մ'ալ
Լորուսաղէմ քաղաքը Ս. Յակոբ վանքին մէջ
կը նստէր, բայց երբեմն կ'ըլլար որ թէ Կ. Պօլ-
սոյ և թէ Լորուսաղէմայ պատրիարք մէկ հոգի
կ'ըլլար,

— Աւետիք պատրիարքի վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ:

381. Վրիստոսի 1700 թուին ատենները
Պօլսոյ Պատրիարքաց մէջ երեւելի եղաւ Աւե-
տիք վարդապետ անուն ազգասէր և ճարտարա-

— Ռուսի Հայոց մէջ որոնք երեւի եղան:

387. Ռուսի Հայոց մէջէն շատ երեւի ան-
ձինք եղան և զօրապետութիւն ընելով մեծ-
մեծ քաջութիւններ ըրին, ասոնց մէջ անուանի
եղան Արկայնաբազըւն Երզնթեանց, Սոլսէս
Կնէազ և այլ շատեր:

— Ռուսի Հայոց գրական վիճակն ինչպէս է:

389. Ռուսի Հայաստանին, ինչպէս նաև
Ռուսաց Բերթսպոլիկ մայրաքաղաքին մէջ
շատ ընտիր գրքեր և լրագրեր հրատարակուած
են, հռչակաւոր եղած է Հեփաթայլ անուն
լրագիրը՝ զոր իբր 16 տարի յառաջ Սիբայէ
Նալբանդեանց անուն ուսումնական և հայրենա-
սէր երիտասարդը կը խմբագրէր:

— Էջմիածին վանքն ո՞ր է:

390. Ռուսի Հայաստանի մէջ է մեր Ս.
Գրիգոր Լուսաւորչին շինած Ս. Էջմիածին
վանքն, ուր կը նստի Հայոց ընդհանրական կա-
թողիկոսը որ է վեհափառ Գէորգ Դ:

ՊԱՐՍԻՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Գ. Ե. 1828

— Ո՞րչափ հայ կայ Պարսից իշխանութեան ներքէ:

391. Ռուսերը 1828ին Պարսից Հայաս-
տանի մէկ մասն առին և Պարսից իշխանութեան
ներքէ պզտիկ մաս մը փնաց, ուր գրեթէ 100,
000 հայեր կը բնակին. ասոնք ամենքն ալ, բաց
ի պզտիկ մասէ մը, ուսմունքէ և կրթութենէ
զուրկ են, կանոնաւոր վարժարան և լրագիր
չունին:

— Պարսից Հայաստանի Հայոց նիւթական վիճակն ինչպէս է:

392. Պարսից Հայաստանի հայերը միշտ
չարաչար նեղութիւն կը կրեն Պարսիկներէն,
վասն զի Պարսիկները Սահմէտական և բար-
բարոս ըլլալով թշնամութեամբ կը նային Հա-
յոց վրայ, այս պատճառաւ Պարսից իշխանու-
թեան ներքէ գտնուող Հայերը ընդհանրապէս
աղքատ և չքաւոր են:

— Այս նեղութենէն ազատիլ ուղղունքն ինչ կ'ընեն:

393. Պարսից Հայաստանի հայերէն շատե-
լը իրենց կրած նեղութենէն ազատելու համար

մեծ բազմութեամբ Ռուսաստան և Հնդկաստան կը գաղթեն, արդէն 150 տարիէ ՚ի վեր հայք սկսած էին Հնդկաստան գաղթել, որով քիչ ատենէն այն ահագին և ճոխ երկրին հարստութիւններ վաճառականութեամբ ձեռք անցուցին մինչև Ենդղիացւոյ Հնդկաստանի տիրելը:

— Հնդկացի Հայերուն մէջ նշանաւոր որոնք կան:

394. Պարսկաստանէն Հնդկաստան գաղթող հայերը շատ հարուստ են, ուսման և կրթութեան մէջ ալ շատ յառաջացած. ասոնց մէջ երեւելի եղած է Սամուէլ Սուրատ վաճառականը. ասոր զբամով Փարիզ քաղքին մէջ Սուրատեան անուն վարժարան մը բացուեցաւ. նոյնպէս Ռաֆայէլ վաճառականը՝ որուն կտակած զբամով ալ Սենտիկ քաղքին մէջ Ռաֆայէլեան անուն վարժարան մը բացուած է:

ՏԵՃԿԼՍԵՆԻ ՀԵՅՔ 139 տարուան միջոց

բ. Ե. 1700—1839

— Տաճկաստանի Հայոց վիճակն ինչպէս էր 1700ին:

395. Տաճկի սուլթանները Կ. Պօլսոյ տիրելէ յետոյ՝ Ասիոյ մէջ ալ հետզհետէ աշխարհակա-

լութիւններ ընելով 1700ին Հայաստանի մեծադոյն մասին տէր եղան, իրենց իշխանութեան ներքեւ գտնուող Հայերը՝ բաղդատմամբ Պարսկաստանի Հայոց՝ հանդիստ կենցաղ ունէին:

— Երօնական պաշտամանց համար արգելք չունէին բնաւ:

396. Տաճիկ Ժողովուրդը Մահմէտական ըլլալով՝ երբեմն հալածանք կը հանէր Հայոց՝ ինչպէս նաև ուրիշ քրիստոնէից դէմ. այս պատճառաւ հազարաւորներ նահատակուած են, բիւրաւոր հայեր ալ տանջանաց չդիմանալով կամ աշխարհական մեծութեան ցանկալով Մահմէտական եղած են. բայց տաճիկ Սուլթանները զանազան հրովարտակներ հանած են՝ որոնցմով կրօնական պաշտամանց համար ամեն ազատութիւն շնորհած են թէ Հայոց և թէ ուրիշ աղբաց:

— Տաճկաստանի Հայոց նիւթական շահն ուսկից էր:

397. Հայք Տաճկաստանի մէջ շուտով յառաջ գնացին, բոլոր երկրին վաճառականութիւնը, արհեստները, սեղանաւորութիւնն և այլ կարեւոր գործերը՝ բաց ՚ի քաղաքական և զինուորական պաշտօններէ՝ զրեթէ իրենց ձեռքն անցուցին, մեծամեծ հարուստներ ելան իրենց մէ-

ջէն՝ որոնք տէրութեան հաւաքելիք տարեկան տուրքերը կը դնէին և տէրութեան նախարարաց զրամ փոխ կու տային: Ասանկներն Միրայ կը կոչուէին:

— Տաճկաստանի Հայոց բարոյական կենցաղն Ինչպէս էր:

398. Տաճկաստանի Հայք թէ Տաճկաստանի և թէ օտար երկիրներու միւս ժողովուրդներէն գերադանց էին բարոյական հանգամանօք. մինչև հիմայ ալ Հայոց համեստութիւնը, աշխատասիրութիւնը, հաւատարմութիւնը ու բարեսրտութիւնը նշանաւոր կ'երևցընէ զերկնք ուրիշ ազգաց առջև:

— Հայք կրօնական Ինչ վէճեր ունեցան Տաճկաստանի մէջ:

399. Եւստին կրօնաւորք ամեն ջանք ընելով մաս մը հայեր Պապական ըրած էին, և կ'աշխատէին որ բոլոր հայերն ալ իրենց կողմը շահին. բայց երբ 1700ին Աւետիք պատրիարքն անյայտ ըրին, Հայոց և Պապականաց մէջ խռովութիւնը շատ մեծցաւ ու անեց մինչև 1730. այս խռովութեան երեսնէն շատ պատրիարքներ զահրանկեց եղան, շատ անձինք գլխատուեցան կամ աքսորուեցան տաճկի տէրութեան հրամանաւ, և վերջապէս 1827ին ձմեռ ատեն Պօլս գտնուող

Պապական հայերը բոլորն ալ աքսոր գնացին յԱսիա, այս աքսորանաց ատեն բազմաթիւ ընտանիք մեռան:

— Ինչ եղաւ 1830ին:

400. Մինչև 1830 Պապական հայք մեր եկեղեցիները կու գային և մեր կրօնականք կը հովուէին զերկնք, բայց նոյն թուին՝ սուլթան Սահմուտ Բ. տաճկաց ինքնակալը՝ Պաղղղեյ դեսպանին միջնորդութեամբ՝ իրենց յատուկ պատրիարք սահմանեց, մասնաւոր եկեղեցիներ շէնելու հրաման տուաւ և այսպէսով ազգն եղաւ երկու մարմին՝ Պապական և Պապական:

— Ամիրայից մէջ ո՞ր նշանաւոր եղաւ:

401. Ամիրայից մէջ ամենէն նշանաւորն եղաւ Յարութիւն Պէզմեան, ծնաւ 1771ին և ապրեցաւ 63 տարի, աղքատի զաւակ էր. բայց իւր հանձարով ու աշխատութեամբ հետզհետէ յառաջացաւ տէրութեան գործոց մէջ, զրամանոցին դուխ եղաւ, և տաճկաց տէրութեան նեղ ատենին այնպիսի անձնուէր ծառայութիւններ մատոյց նմա, որ սուլթան Սահմուտ Բ. իւր արքայական պատկերի պատուանշանն ընծայեց իրեն. և զինքն այնչափ սիրեց որ քովէն չէր զատեր:

— Պէղճեան Յարութիւն ի նշ բարեւ ըրաւ:

402. Պէղճեան Յարութիւն թէ Պօլիս և թէ հեռու տեղուանք բազում եկեղեցիներ շինեց և զանոնք զարդարեց, վարժարաններ կանդնեց և անոնց եկամուտ պատրաստեց. Ա. Պօլսոյ մօտ Ազգ. հիւանդանոցը կառոյց և անոր հասոյթներ որոշեց. առանց խտրութեան՝ ամեն ազգի աղքատաց առատ առատ ողորմութիւններ տուաւ բոլոր կենացը մէջ, և այսպէսով իւր քաղի անունը անմահացուց: Պէղճեան՝ ազգին ամենէն հազուագիւտ բարերարներէն մին է. մահուան ատեն, 1834 յունվար 7, Տաճկաստանի ամեն ազգերը, մինչև սուլթան Մահմուտ Բ. ինքնակար, դառնապէս լացին:

— Պէղճեանի մարմինը ո՞ր թաղուեցաւ:

403. Պէղճեանի մարմինը թաղուեցաւ Ա. Պօլիս Գումգարու թաղը իւր շինել տուած մայր եկեղեցոյ գաւթին մէջ ուր իւր գերեզմանը մինչև հիմայ կայ:

ԹՈՒՐԿԻՈՅ, ՀԱՅՈՅ ԱԻՃԱԿԸ

բ. Ե. 1836—1860

— Ո՛վ էին Միսիօնարք և ինչ ըրին:

404. 1835ին Ամերիկայէն միսիօնար (առաքելաւ) կոչուած քանի մը մարդիկ եկան Պօլիս և հետզհետէ տարածուեցան Հայաստանի շատ կողմերը, ասոնք սկսան նոր տեսակ քրիստոնէութիւն քարոզել և Հայոց եկեղեցին հէթեթիւս կոչել. բազում միամիտ մարդիկ իրենց կողմը շահեցան ձրի գրքեր տարածելով և զրամբաշխելով. քանզի իրենք միշտ գանձեր կ'ընդունէին Ամերիկայի Պօքո անուն ընկերութենէն. Միսիօնարաց քարոզած քրիստոնէութիւնը Բողոքականութիւն կոչուեցաւ:

— Ուրեշ ենէնք ըրին Միսիօնարք:

405. Միսիօնարք հայոց սիրտը կատարելապէս շահելու համար Պօլսոյ Պէպէք գիւղին մէջ վարժարան մի հաստատուցին և բազմաթիւ հայ աղքատ տղայք ժողվելով ձրի խնամք տարին անոնց և զանազան լեզուներ ու գիտութիւններ ուսուցին, բայց հոյք տեսնելով որ Միսիօնարք

Լուսաւորչական եկեղեցին պառակտելու ետեւէն, հեռացան անոնցմէ և սկսան իրենց վարժարանները բարեկարգելու հոգ տանիլ:

— Ինչպէս բաժնուեցան բողոքականք Հայաստանեայց եկեղեցիէն:

406. Հայոց կրօնաւորները նզովք կարդացին մոլեռանդ բողոքականաց դէմ, որով Լուսաւորչականաց և բողոքականաց մէջ մեծամեծ և աղետալի վէճեր ելան. վերջապէս սուլթան Սէճիտ կայսրը յատուկ ազգապետ դրաւ անոնց և հայ ազգը կրօնական հերձուածով երեք մասի բաժնուեցաւ, Լուսաւորչական, Հռովմէական (պապական) և Բողոքական:

— Կրթութիւնն ինչպէս տարածուեցաւ Հայոց մէջ:

407. Պօլսոյ հայերը ամեն թաղի մէջ թէ աղայոց և թէ աղջկանց վարժարաններ բացին, մասնաւոր անձինք և զխաւորապէս անձնուէր վարժապետներ ալ ջանք ըրին ազգին զաւակունքն յառաջ տանելու ուսմանց մէջ. բազմաթիւ երիտասարդներ Եւրոպայի այլ և այլ մեծ քաղաքներն երթալով գիտութիւններ սովորեցան, նոյնպէս Օսմանիոյ, Սեբաստիոյ և այլ մէկ քանի մեծ քաղաքաց հայերը շատ ծաղկեցան,

որով քիչ ատենէն լրագիրներ և ընտիր գրքերու բազմաթիւ թարգմանութիւններ ու հեղինակութիւններ հրատարակուեցան և նախնեաց երեւելի գործերն ալ տպագրուելով հայ գրաբառ լեզուն ծաղկեցուցին:

— Ազգին կրթութեան ծառայողներուն մը որոնք երեւելի եղան:

408. Ազգին կրթութեան ծառայողներուն մէջ երեւելի եղան Մինէճի Անդրանիկ, 1846ին Սամաթիոյ վարժարանին տեսուչը, ուրկէ ելնող աշակերտներէն շատերն այսօր հռչակաւոր եղած են. Գրիգոր վարժապետ Փէշտիմալճեան Ղաւմ-գափուի վարժարանին հայկաբան դասատու, այս վարժարանէն ալ շատ նշանաւոր աշակերտներ եղած են. Խաչատուր վարժապետ Սամաթիոյ, Տ. Մեսրոպէ վարժապետ, Թազուր վարժապետ, Տ. Յովհան Միրզա Սանանդեցի, Ը. Օսմանիոյ վարժարանին մէջ՝ որ ամենէն բարեհամբաւ վարժարաններէն մին եղած է:

— Ուրիշ որ վարժարանները մեծ արդիւնք ունեցան:

409. Հայոց արդիւնաւոր վարժարաններ եղան նաև Լուսիլուտարի ճեմարանը՝ որ գիշերօթիկ էր 1838ին. Ազգ. հիւանդանոցի մէջ Ս.

Փրկչեան գիշերօթիկ վարժարանը, Խասգիւղի վարժարանն և այլք:

— Ի՞նչ է Թանգիմարտը:

410. Թանգիմարտը 1839 նոյ՝ Յին տաճկաստանի մէջ հաստատուած օրէնքն է, որով Հայ, Տաճիկ, Յոյն, Հրէայ և ուրիշ ազգեր տէրութեան առջև հաւասար պիտի սեպուէին, մէկ անձ մը ուրիշ անձի վրայ բռնութիւն բանեցնելու իրաւունք պիտի չունենար, և ամեն մարդ իւր սիրած կրօնքն ազատ համարձակ պիտի դաւանէր ու պաշտէր:

— Ի՞նչպէս հաստատուեցաւ Թանգիմարտը:

411. Թաւուքճեան Յովակիմ անուն հայ երիտասարդը դէպքով մը տաճկացեր և յետոյ ուրացութեանը վրայ զղջալով դարձեալ քրիստոնեայ եղեր էր. բայց Մահմետականք հրապարակաւ գլխատեցին զինքը Պօլսոյ մէջ. Լաւրպայի մեծամեծ տէրութիւններն այս բանը մարդկութեան և քրիստոնէութեան նախատինք համարելով՝ բոլոր բարձին և սուլթան Սէճիտ անմիջապէս հաստատեց Թանգիմարտը:

— Թանգիմարտն անմիջապէս դորձադրուիլ կրցաւ:

412. Տաճիկ ժողովուրդը կրթութեամբ չըլլալով,

չուտով չուզեց հպատակիլ Թանգիմարտին, ուստի տէրութիւնը ազգու միջոցներ ձեռք առաւ և սկսաւ կարելի եղածին չափ Թանգիմարտին այլ և այլ մասերը դորձադրել և ժողովրդեան բարքը մեղմացնել. Պօլսոյ Մահմետականք հետզհետէ վարժուեցան, բայց դաւառացիք ըմբոստ եղան, և մանաւանդ քիւրտերը շարունակեցին իրենց տեսակ տեսակ բռնութիւններն ու աւազակութիւններն Հայոց դէմ. Սուլթանին հրամանաւ քանի մը անգամ զօրաբանակներ խրկուեցան Տաճկաստանի ամեն կողմը և ապստամբները քիչ մը հնազանդեցուցին օրինաց:

— Հայոց ազգային զինակն ինչպէս էր Պօլսոյ մէջ:

413. Պօլսոյ հայերը հետզհետէ բազմացան և եղան մինչև 200,000. բայց պատրիարքներն յատուկ օրէնք չունենալով՝ չէին կրնար թէ Պօլսոյ և թէ դաւառաց միլիոնաւոր հայերն բաւարժանոյն կառավարել, և քանի մը հարուստներու հետ միանալով բռնութիւններ ալ կը դործէին. Պօլսոյ ժողովրդեան մէջ այս պատճառաւ խռովութիւններ ելնելով՝ քանի մ'անձինք զլիաւատեցան և շատեր ալ աքսորուեցան:

տէրութեան հրամանաւ. շատ պատրիարքներ ալ փոխուեցան, մինչև որ 1849ին ազգային երկու ժողովներ կազմուեցան Վերագոյն և Հոգեւոր անունով որոնք պատրիարքաց հետ կը տնօրինէին ազգային դործերը:

— Եւրբ և ինչու եղաւ խրիմի պատերազմը:

414. 1853ին Տաճկի, Վաղղիոյ, Ենգղիոյ և Սարտէնիոյ տէրութիւնք մեծ պատերազմ բացին Ռուսի դէմ. քանզի Ռուս կողմէր որ Տաճկաստան իւր ազդեցութեան ներքե առնու. այս պատերազմն երեք տարի տևեց Ռուսն յաղթուեցաւ և Տաճկի տէրութիւնն անոր գործել ուզած թշնամութենէն ազատեցաւ:

— Ի՞նչ եղաւ խրիմի պատերազմին արդիւնքը մեր ազգին համար:

415. Խրիմի պատերազմին պատճառաւ, Տաճկաստանի ժողովուրդք մանաւանդ Հայք և Յոյնք սերտ հաղորդակցութիւն հաստատեցին Լարոպաց հետ, որով վաճառականութիւնն և արհեստք նոր կենդանութիւն առին. Յոյնք վաճառականութեան՝ Հայք ալ արուեստից մէջ շատ յառաջ գնացին:

ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿ

ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԴՆՅՈՑ

Բ. Ե. 1860—1870

— Ի՞նչպէս էր 1860ին Տաճկաստանի Հայոց վեճակը:

416. 1860ին Տաճկաստանի գաւառաց մէջ Հայք անհանգիստ էին. մէկ կողմանէ բարբարոս քրդաց հարստահարութիւնները, միւս կողմանէ Զօրպաճի կոչուած հայոց և առաջնորդաց շատերուն բռնութիւնները՝ չարաչար նեղեցին զիրենք, աղքատութիւնն ընդհանուր եղաւ. բիւրաւոր գաւառացի հայեր աշխարհիս մեծամեծ քաղաքները գաղթեցին, մանաւանդ ՚ի Կ. Պօլս՝ ուր իրենց թիւը 60,000ի ելաւ. ասոնք քանի մը տարիներ օտարութեան մէջ դրամ շահելէ յետոյ կը դառնան իրենց հայրենիքը. Պօլսոյ հայոց մէջ ալ ներքին ծանր խռովութիւններ ելան Սահմանադրութեան պատճառաւ:

—Ի՞նչ էր Սահմանադրութիւնը:

417. Սահմանադրութիւնը հայ ազգին համար շինուած օրէնք մ'էր, զոր խմբագրած էին Արքունի ճարտարապետ Կարապետ Լժիրայի որդին՝ Նիկողոս Լժիրայ, Ռուսինեան Նահապետ բժիշկը, Գրիգոր Օտեան և այլ նշանաւոր խոհական անձինք. այս սահմանադրութիւնն հաստատուեցաւ 1860 մայիս 24ին Պոլսոյ Պալատաւոր թաղին Սայր եկեղեցւոյն մէջ՝ ուր ազգ. ընդհանուր ժողովը գումարուած, և անթիւ բազմութիւն հաւաքուած էր:

—Ազգային Սահմանադրութեան գլխաւոր սկզբունքն ո՞րն է

418. Լճգ. սահմանադրութեան գլխաւոր սկզբունքն է «Լճմեն մէկ անհատ պարտական է իւր ազգին, ազգն ալ պարտական է իւր ամեն մէկ անհատին»: Լճս սկզբամբ՝ Լճգ. բոլոր գործոց կառավարութիւնը ժողովրդեան ձեռքն անցաւ, ժողովուրդն ալ իւր քուէով երեսփոխաններ ընտրեց, երեսփոխաններն ալ քաղաքական և կրօնական ժողովներն ընտրեցին. սրաարիւրքն այն ժողովներուն խորհրդովը կը տնօրինէ ազգ. գործերը, և պատասխանատու է երեսփոխանաց ժողովոյն: Նաեւ կաթողիկոսներն ու պապիւնքը

ները երեսփ. ժողովոյն քուէովը կ'ընտրուին կամ պաշտօնընկեց կ'ըլլան:

—Սահմանադրութիւնը կրցա՞ւ գործադրուիլ:

419. Պոլսոյ ժողովրդեան մէկ մասը, մանաւանդ հին միապետութեան փափաքողները Սահմանադրութեան հակառակ կեցան, ուստի մեծամեծ խռովութիւններ ծագեցան և Սարգիս արքեպիսկոպոս՝ այն ատենի պատրիարքը՝ որ լաւ անձ մ'էր, պաշտօնէն ձգուեցաւ Սահմանադրութեան դէմ կեցած ըլլալուն համար. Սուլթանն այս խռովութիւնը լսելով՝ Սահմանադրութիւնը դադրեցուց, և քննել տալով՝ անոր քանի մը կէտերը փոփոխելէ յետոյ՝ 1863 մարտ 19ին հրամայեց որ նորէն գործադրուի:

—Զէյթունի բնակչաց վրայ Ի՞նչ տնտեսք կայ:

420. Ալիւիկոյ մէջ Օւէյթուն լեռան բնակիչք ամենքն ալ հայ են և հուժկու և աղատասեր մարդիկ 5,000 հոգւոյ չափ. ասոնք թեթեւ տուրք մը կու տային Օսմանեան տէրութեան և գրեթէ անկախ կ'ապրէին հայրենեաց գրկին մէջ, բայց՝ շրջակայ տաճիկ բնակչաց գրգռութեամբը, տէրութիւնն 1860ին, անկանոն զօրաց բանակ մը ղըկեց Օւէյթունը նուա-

ձեռու համար. հայք գիշեր ատեն վրանին յար-
ձակելով մէկ մասը ջարդեցին մնացեալները փախ-
ցուցին, երկրորդ անգամ կանոնաւոր զօրաց բա-
նակ մը զըկուեցաւ իրենց դէմ. բայց Օւլ-
թունցիք հազաւորութիւն ցուցնելով յանձն
առին տէրութեան ամէն պահանջմունքը կատա-
րել, և սյսպէսով պատերազմ չեղաւ:

— Այս նոր ժամանակիս մէջ Հայոց վարժարաններն ու ուս-
մունքն ինչպէս էին:

421. Արեւելիս ժամանակներս Պօլսի և գա-
ւառաց մէջ թէ մանչ և թէ աղջիկ տղայոց
համար վարժարաններ բացուեցան, այս վարժա-
րանաց ծախսերը հոգացող բաղմամբիւ ընկերու-
թիւններ ալ հաստատուեցան, հասակաւոր ան-
ձանց ևս ուսումնականը համար կիրակօրեայ
վարժարաններ հաստատուած են թէ Պօլսի և
թէ գաւառաց մէջ:

— Տպագրութեան և վանքերու վիճակն ինչպէս է:

422. Աշխարհի զանազան քաղաքաց մէջ
գրեթէ 30 լրագիր և հանդէսներ կը հրատա-
րակուին, ուսումնական և զիւնական գործեր կը
տպուին թէ Տաճկաստանի և թէ Ռուսաստա-
նի մէջ. վանքերն ալ գիշերօթիկ վարժարաններ

և տպարաններ բացուած կան. գլխաւորաբար
Ս. Երուսաղէմի և Արմաշու վանքերը ընտիր
աշակերտներ հասուցած են, երեւի է նաև Ս.
Երմիածնայ ձեմարանը՝ Ռուսական Հայաստա-
նի մէջ. Պօլսոյ, Օսմանիոյ և Ռուսական
Հայաստանի մէջ թատրոններ ալ կան:

— Ի՞նչ եղաւ 1865ին Պօլսոյ մէջ:

423. 1865ին մարձայոյդ (քօլերա) հիւան-
դութիւնն աշխարհի շատ կողմերը տարածուե-
ցաւ, Պօլսոյ մէջ երկու ամիս տևեց այս հի-
ւանդութիւնը և օրն հազարաւոր անձինք սպան-
նեց. մարձայոյդէն յետոյ նոյն տարւոյն օգոստոս
25ին՝ ահագին հրդեհ մը Պօլսի քաղաքին գրե-
թէ մէկ չորրորդ մասն այրեց և շատ հայաբնակ
թաղեր մոխիր դարձուց. Եզրիպտոսի կուսակալ
Խամպիլ փաշայն առատ նպաստ զրկեց հրկիզե-
լոց:

— Սահմանադրութիւնն ինչու գաղտնեւ Բ. անգամ:

424. 1866ին իրաւասութեան խնդիր մը ծա-
գեցաւ Պօլսոյ մէջ. կրօնականներէն շատերը
պնդեցին թէ աշխարհականք կրօնաւոր դատելու
իրաւունք չունին, և խռովութիւն եղնելով ատե-
րութեան հրամանաւ Սահմանադրութիւնը դադ-

րեցաւ : Եւ յն ատենի պատրիարքը՝ Պօղոս արքեպիսկոպոս՝ Սահմանադրութիւնը պաշտպանած չլլալուն ժողովըդեան աչքէն ինկաւ, և 1869ի սկիզբները մեծ խռովութիւն մ'եղնելով ստիպուեցաւ հրաժարիլ պաշտօնէն :

— Պօղոս պատրիարքի ատեն դաւառահայոց վիճակն Էնչպէս էր :

425 Պօղոս պատրիարքի ատեն դաւառահայոց վիճակն ամեն կերպով դէշած էր. մանաւանդ 1868ին Սուշի կողմերու հայք անհնաւին նեղութիւններ կը կրէին քիւրտերու երեսէն, այս թշուառութեան առաջքն առնելու համար Խրիմեան Սկրտիչ անուն հայրենասէր եպիսկոպոսը՝ որ Ալանայ և Սշոյ մէջ քանի տարիներէ 'ի վեր լուսաւորութիւն կը տարածէր, ազդու բողոք մը գրեց Արևոյ կուսակալին և խնդրեց որ կառավարութեան կողմէն զօրքեր ու քննիչներ ղրկուին Հայաստանի մէջ քիւրտերու գործած չարութեանց վախճան տալու համար. կուսակալն անձամբ իւր բանակն առաւ, և Սուշ երթալով՝ քիւրտերը զսպեց, զլաւաւորներն ալ Պօլին ղրկեց :

— Խրիմեան եպիսկոպոս Էնչպէս պատրիարք եղաւ :

426. Պօղոս պատրիարքի անկումէն քանի մը

ամիս յետոյ տէրութիւնն հրամայեց որ Սահմանադրութիւնը վերստին գործադրուի, և երեսփոխանական ժողովը Պատրիարք մը ընտրէ. ազգն առ հասարակ Խրիմեան Մկրտիչ եպիսկոպոսի հայրենասիրութիւնն ու առաքինութիւնը և մեծ տաղանդը ճանչցած լինելով 1869 սեպտ. 4ին Պատրիարք ընտրեց զայն : Խրիմեան Պատրիարք ըլլալով անմիջապէս դրամ հանգանակեց և Պատրիարքարանի պարտուց մեծ մասը՝ 4,000 ոսկւոյ չափ՝ վճարեց. ազգ. ժողովները կարգի դրաւ և Սահմանադրութիւնը դաւառաց մէջ գործադրել սկսաւ :

ՊԱՊԱԿԱՆ ԶԱՅԲ

Բ. Ե. 1829—1870

— Ի՞նչ գիտելիք կայ Պապական Հայոց վրայ :
427. Հասունեան Սնտոն անուն Ստորի պապական վարդապետն ուղեւով պապական Հայոց պատրիարք ըլլալ և Հռովմայ Պապէն պատիւ ընդունիլ, ջանք ըրաւ Պապական հայերը

Լուսաւորչականներէն բալորովին բաժնելով՝
 Լատին ընել. Հռովմայ Պապն ալ Հասունեանի
 ոյժ տալու համար փառաւորեց զնա, և երբ
 Պապական Հայոց պատրիարքը մեռաւ՝ Պա-
 պին հրամանաւ Հասունեան յաջորդեց անոր:

— Ինչո՞ւ խռովութիւն ելաւ Պապականաց մէջ:

428. 1867ին Պապականաց Լիբանանու կա-
 թողիկոսը մեռաւ, Հասունեան ժողովրդին
 հաւանութիւնը չառած՝ Հռովմ դնաց սւ կա-
 թողիկոս ձեռնադրուեցաւ Պապէն. այս
 պատճառաւ Պօլսոյ մէջ մեծ խռովութիւն ե-
 յաւ. ոմանք կ'ուղէին զՀասունեան, բայց ե-
 րեւելի վարդապետք, գիտնականք և ժողո-
 վրդեան լուսաւորեալ մասը դէմ կեցան և
 Պապին բողոքեցին Հասունեանի դէմ. Պապն
 զՀասունեան պաշտպանեց և թուղթ ղրկեց Պօ-
 լիս, որով կ'իմացնէր թէ Պապական Հայոց բո-
 յոր եկեղեցիները և ազգ. հաստատութիւնք ու-
 ռոշացուածք Պապին իշխանութեան ներքեւ ան-
 ցած են և թէ ժողովրդեան պարտքն է առանց
 գիտողութեան հնազանդիւ Հասունեանի:

— Պապին կոնդակն ընդունուեցաւ:

429. Պապին ղրկած կոնդակը լուսաւորեալ
 Պապականաց կողմէն չընդունուեցաւ, իսկ
 Հասունեանի պաշտպանք ընդունեցին զայն,
 այսպէս երկու մեծ կուսակցութիւններ կազ-
 մուեցան. հակառակ եղողներն Հակահա-
 սունեանք, իսկ կողմնակիցներն Հասունեանք
 կոչուեցան. սաստիկ վէճեր եղան: Այս ա-
 տեմներն Հռովմի մէջ հազարաւոր կրօնաւորք
 ժողովուելով Հռովմայ Պապն անսխալ հրատա-
 րակեցին. իմաստուն մարդիկ այս անսխալու-
 թեան դէմ խօսեցան ըսելով՝ թէ Աստուծոյ Ժաշն
 է անհաւ. Հասունեանք Պապին անսխալութիւնը
 ընդունեցին, Հակահասունեանք մերժեցին:

— Հակահասունեանք ինչպէս բաժնուեցան:

430. 1869 յունվար 23ին բաղմաթիւ հա-
 կահասունեան ժողովուրդ և վարդապետներ
 ժողովեցան 'ի Բէրա՝ Համազգեաց անուն
 ընկերութեան տունը. հոն բողոքեցին Հա-
 սունեանի ազգակործան բաղձանաց դէմ.
 դաւանագիր մի ստորագրեցին, որով կը

յայտնէին թէ իրենք Պապին և անոր պաշ-
տօնէից անիրաւ վճիռներուն չեն հնազան-
դիր։ այս դաւանադիրն ստորագրողները
կոչուեցան Արեւելեան Կաթոլիկ Հայ, ասոնք
Պօլսոյ և գաւառաց մէջ բազմաթիւ եկե-
ղեցիներ ձեռք անցուցին և կառավարու-
թիւնն ալ իրենց յատուկ Պատրիարք հա-
տատեց։

Մ Չայագիտական գրադարան

MAL046066

